

ΙΟΥΛΙΑΝΑ 1965.

Οι Κοινωνικοπολιτικές Διαστάσεις της Κρίσης.

Ηλίας Νικολόπουλος, Καθηγητής Τ.Ε.Ι. Χαλκίδας

1. Η Εκδήλωση της Κρίσης.

Στις 15 Ιουλίου 1965 αμέσως μετά τη δεκάλεπτη συνάντηση¹ του Γεωργίου Παπανδρέου με τον Κωνσταντίνο, στις 7 το βράδυ στα ανάκτορα, εκδηλωνόταν το παλατιανό πραξικόπημα. Οι κυρίαρχες κατεστημένες δυνάμεις της άρχουσας τάξης με επίκεντρο το παλάτι έδειχναν με τρόπο σαφή και, όπως αποδείχθηκε σύντομα, τελεσιδικό, ότι δεν ήταν διατεθειμένες να ανεχθούν οποιαδήποτε μεταρρυθμιστική πολιτική, όσο στοιχειώδης και συντηρητική κι' αν ήταν αυτή, από τη στιγμή που θα έθετε σε κίνδυνο την κυριαρχία των δυναμικών τους ερεισμάτων στο μετεμφυλιακό κρατικό μηχανισμό και κατά πρώτο λόγο στο στρατό.

Προπομπό του παλατιανού πραξικοπήματος αποτέλεσαν οι γνωστές βασιλικές επιστολές². Στις επιστολές αυτές αποσαφηνιζόταν, μ' αφορμή την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, ότι οι κυρίαρχες δυνάμεις του μετεμφυλιακού καθεστώτος, με επικεφαλής το παλάτι, δεν ήταν διατεθειμένες να κάνουν καμία απολύτως παραχώρηση σε ό,τι αφορούσε τον έλεγχο του στρατού και των άλλων δυναμικών ερεισμάτων του μετεμφυλιακού κράτους τα οποία έλεγχαν πλήρως. Στην πρώτη βασιλική επιστολή αναφέρεται συγκεκριμένα ότι: "Ανώμαλος κατέστη η κατάσταση αφ' ης στιγμής εκ της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, η οποία υπάγεται προσωπικώς εις υμάς και διοικείται υπό προσώπων της απολύτου εμπιστοσύνης σας, εξεπορεύθη η επαναστατική, συνωμοτική οργάνωσις εις τας Ενόπλους Δυνάμεις, μοναδικόν σκοπόν έχουσα την ανατροπήν του Συντάγματος της χώρας και την επιβολήν δικτατορίας ελεεινής μορφής, αποκρουστικής εις πάντα ελεύθερον άνθρωπον. Αφ' ης μου διεμηνύσατε το γεγονός της ανακαλύψεως της συνωμοσίας, σας συνεβούλευσα να ενεργήσητε αποτελεσματικώς προς πάσαν κατεύθυνσιν δια την πλήρη εξιχνίασιν της υποθέσεως και την ανακάλυψιν των ενόχων. Μετά λύτης μου διεπίστωσα ότι η ανταπόκρισίς σας εις το αυτονόητον αίτημά μου της απολύτου διαλευκάνσεως δεν υπήρξε ικανοποιητική, καίτοι το αίτημα τούτο εναρμονίζεται προς το στοιχειώδες συμφέρον της Δημοκρατίας. (...) Ενώ, όμως, δεν επιτρέπεται να υφίσταται ουδ' επί ελάχιστον, έδαφος

1. Σχετικά ο Γιάννης Κάτρης, Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα, 1960-1970, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1974, σελ. 210, γράφει ότι η συνάντηση κράτησε "μόνο δέκα λεπτά". Ο Παπανδρέου περιέγραψε ως εξής τη σκηνή: «Ο Κωνσταντίνος ενεφανίσθη ψυχρός, στυγνός και άκαμπτος. Η ρήξη είχε προμελετηθεί». Όταν ο πρωθυπουργός, για να δώσει ένα τέλος, ρώτησε αν θα υπογράψει το διάταγμα (για την ανάθεση του υπουργείου Εθνικής Αμυνας στον ίδιο, διεκρίνιση Η.Ν.), ο νεαρός μονάρχης απάντησε μ' ένα ξερό «όχι». Ο Παπανδρέου σηκώθηκε: «Αύριο θα υποβάλω εγγράφως την παραίτησήν μου». Κωνσταντίνος: «Άκουσα την λέξιν παραίτησις και την λαμβάνω υπ' όψιν μου. Μου αρκεί». Παπανδρέου: «Αντιλαμβάνομαι τον λόγον δια τον οποίον επείγεσθε». Κωνσταντίνος: «Η παραίτησις είναι δεδομένη». Παπανδρέου: «Γνωρίζω τί έχετε κατά νουν. Κάποτε θα μετανοήσατε. Αλλά θα είναι αργά». Ο Κωνσταντίνος δεν απάντησε...».

2. Για τις επιστολές αυτές όπως και για τις απαντήσεις του Γεωργίου Παπανδρέου, που ανταλλάχθηκαν από τις 8 Ιουλίου 1965 έως και τις 15 Ιουλίου 1965, βλ. Τάσος Βουρνάς, Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1953-1967), Εκδόσεις Αφών Τολιδα, Αθήνα, χ.χ., σελ. 227-248, όπου παρατίθενται ολόκληρες.

πολιτικής ενεργείας εις τας Ενόπλους Δυνάμεις, ηθελήσατε να συζεύξητε προς την συνωμοσίαν άλλην υπόθεσιν, άσχετον, διαφόρου εντελώς φύσεως, την οποίαν σκοπίμως παρέπεμψατε συγχρόνως εις την ανάκρισιν.³ (...) Και είναι ανησυχητική εις βαθμόν σοβαρώτατον η κατάστασις της χώρας, εφ' όσον κινδυνεύει να καταλυθή η νομιμότης, το κράτος δικαίου, εξ ενεργειών αποδεικνυομένων δι' απτών αποδείξεων της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, αναγορευθείσης εις ελεγκτήν της νομιμότητος και επεμβαίνουσης εις το έργον της Στρατιωτικής Δικαιοσύνης προς επηρεασμόν των κρίσεων δια της ασκήσεως ψυχολογικής βίας, τόσοσν κατά των εκτελούντων διατεταγμένην υπηρεσίαν αξιωματικών, όσον και κατά των μαρτύρων. *Δυστυχώς, ευρίσκομαι εις την δυσάρεστον θέσιν να σας δηλώσω ότι τας παρεμβάσεις αυτάς ενισχύετε και υποθάλλετε, καίτοι δια λόγους τους οποίους δεν θα ήθελα να αναφέρω, ανυπερβλήτους και εξ αντικειμένου δεδομένους, η θέσις υμών, εν συναρτήσει προς την υπόθεσιν της συνωμοσίας εις τας Ενόπλους Δυνάμεις, έχει από καιρού καταστή εξαιρετικώς ευαίσθητος και λεπτή. Σας απευθύνω έκκλησιν να σταματήσετε αμέσως πάσαν δραστηριότητα καταλυτικήν θεμελιωδών κανόνων της λειτουργίας του πολιτεύματος και πρόξενον πολιτικής αναταραχής και κλονισμού του αισθήματος της ασφαλείας των πολιτών*⁴

Το προσχεδιασμένο του παλατιανού πραξικοπήματος καταδειχνεται, άμεσα, και από το γεγονός ότι η ανάθεση σχηματισμού κυβέρνησης στο Νόβα έγινε αμέσως μετά την αναχώρηση του Γεωργίου Παπανδρέου από τα ανάκτορα και πριν αυτός υποβάλλει επίσημα την παραίτησή του. Σχετικά με το ζήτημα αυτό ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, από τους πρωταγωνιστές της κρίσης των Ιουλιανών, αναφέρει: "Το απόγευμα της 15 Ιουλίου με ειδοποίησαν από τα γραφεία της Ε.Ρ.Ε. ότι ο Γεώργιος Παπανδρέου μετά από συνάντηση με το βασιλέα, διάρκειας 7-8 λεπτών, κατέθηκε και είχε θεωρηθεί από τον Κωνσταντίνο ότι είχε παραιτηθεί. Ο Παπανδρέου δεν δήλωσε ότι <παραίταιται>, δήλωσε ότι <θα παραιτηθεί>. Περιμένα ότι θα κληθώ από τον τότε ρυθμιστή του πολιτεύματος να σχηματίσω κυβέρνηση, δεδομένου ότι ήμουν αρχηγός της μείζονος αντιπολιτεύσεως. Αντί τούτου πληροφορήθηκα ότι είχε αναθέσει την εντολή στον Αθανασιάδη-Νόβα. Εκείνη τη στιγμή - είτε το πείτε λάθος είτε όχι - επειδή ήμουνα οπωσδήποτε υπέρ της αποφυγής κρίσεων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε κλονισμό των θεσμών, είπα στους πολιτικούς συντάκτες ότι τηλεφωνικώς με κατατόπισε ο βασιλεύς κι ότι δεν είχα αντίρρηση να ανατεθεί ο σχηματισμός κυβέρνησης στο Νόβα. Η αλήθεια είναι οτι δεν είχα κατατοπιστεί κι όταν, μετά τη δήλωσή μου, ανέβηκα στα ανάκτορα διατύπωσα στο βασιλέα την απορία μου πως

3 Αναφέρεται στην αποκάλυψη στη Βουλή από τον Γεώργιο Παπανδρέου του σχεδίου Περικλής με βάση το οποίο πραγματοποιήθηκαν οι εκλογές βίας και νοθείας του 1961 και την παραπομπή της υπόθεσης αυτής στη δικαιοσύνη. Σχετικά με το σχέδιο Περικλής βλ. Ανδρέα Παπανδρέου, Η Δημοκρατία στο απόσπασμα, Εκδόσεις Καρανιώσης, Αθήνα 1974, σ. 210-214 και το σχέδιο υπόθεσης ΑΣΓΠΔΑ, στο ίδιο, σ. 217-225. Για το θέμα αυτό η Μαργαρίτα Παπανδρέου, Εφιάλης στην Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη Β' Έκδοση, Αθήνα 1984, σελ. 121, γράφει: "Ο βασιλιάς είχε επιμείνει τον Ιούνιο να περάσουν από δίκη όλοι όσοι φέρονταν σαν αναμειγμένοι στην υπόθεση ΑΣΓΠΔΑ, παρά τις αποφάσεις ενός κυβερνητικού ανακριτικού σώματος που είχε βρεί αθάσιμες τις κατηγορίες. Ο Παπανδρέου απάντησε πως θα συμμορφωνόταν μ' αυτή την επιθυμία, αν επέμενε ο βασιλιάς αλλά πως θα έπρεπε να παρουσιαστούν στο δικαστήριο κι εκείνοι που είχαν ανακατευτεί στο σχέδιο Περικλής, το στρατιωτικό σχέδιο πως θα έπρεπε να παρουσιαστούν στο δικαστήριο κι εκείνοι που είχαν ανακατευτεί στο σχέδιο Περικλής, το στρατιωτικό σχέδιο για τη διεξαγωγή των εκλογών στο 1961. Αυτό θα εξέθετε μερικούς από τους πιο αφοσιωμένους αξιωματικούς του βασιλιά" (Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας).

4. Βλ. Τ. Βουρνάς, Ιστορία ... ο.π., σ. 228,229 και 230. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

ανέθεσε στο Νόβα προτού καλέσει τους αρχηγούς των κομμάτων". Και ότι αυτός του "είπε ότι ήταν μια ανάγκη απόλυτη".⁵

Ταυτόχρονα με την ορκωμοσία στις 8 το βράδυ της 15ης Ιουλίου τριμελούς "κυβέρνησης" αποτελούμενης από τους Νόβα, Κωστόπουλο και Τούμπα,⁶ ο Κωνσταντίνος από το μεσημέρι ακόμη της ίδιας ημέρας και ιδιαίτερα τη νύχτα της 15ης Ιουλίου, προχώρησε σε εκκαθαρίσεις διοικητών και αξιωματικών του στρατού και της χωροφυλακής που διέκειντο φιλικά προς τον Γεώργιο Παπανδρέου. Το ίδιο βράδυ, επίσης, 50 περίπου άντρες με πολιτικά κατέλαβαν τα γραφεία της Κ.Υ.Π.⁷

Με το προσχεδιασμένο αυτό παλατιανό πραξικόπημα η χώρα μπήκε στη σοβαρότερη κοινωνικοπολιτική κρίση που γνώρισε στα μεταπολεμικά χρόνια. Μια κρίση που αφορούσε, πιο άμεσα, τους θεσμούς και το πολιτικό σύστημα με συνέπεια την αποσταθεροποίηση των μετεμφυλιακών μορφών και μηχανισμών άσκησης της εξουσίας που δεν μπορούσαν πλέον να συνεχισθούν, όπως και στο παρελθόν, όχι μόνο λόγω της διακυβέρνησης της χώρας από την Ένωση Κέντρου, αλλά, κυρίως, λόγω της εντεινόμενης παρεμβολής στις εξελίξεις του λαϊκού μαζικού κινήματος μετά τις εκλογές βίας και νοθείας του 1961, το οποίο αφαιρούσε συνεχώς την πρωτοβουλία των κινήσεων από τις κυρίαρχες δυνάμεις του μετεμφυλιακού κατεστημένου. Μετά τις εκλογές αυτές, που είχαν χαρακτήρα εκλογικού πραξικοπήματος, η χώρα μπήκε σε μια περίοδο παρατεταμένης κρίσης του μετεμφυλιακού καθεστώτος διακυβέρνησης, η οποία οδήγησε σε μια πρώτη φάση στην ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή όπως και στη ματαίωση των σχεδίων της για την αναπροσαρμογή, σε αυταρχική βάση, του μετεμφυλιακού καθεστώτος άσκησης της εξουσίας στα πλαίσια της πρότασής της για τη "βαθεία τομή" του Συντάγματος⁸ και σε μια δεύτερη φάση στη σύγκρουση με το παλάτι. Και αυτό όχι μόνο ένεκα της άρνησης των μαζών να συναινέσουν στη διατήρηση, ή την αυταρχική αναπροσαρμογή, των μετεμφυλιακών μορφών και πρακτικών άσκησης της εξουσίας, αλλά και λόγω της απαίτησής τους για ουσιαστικό εκδημοκρατισμό των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων και θεσμών.

Συνεκτικός ιστός του μετεμφυλιακού συστήματος διακυβέρνησης, το οποίο στηριζόταν στην αστυνόμευση, την καταστολή και τον αποκλεισμό αφ' ενός και στην ενσωμάτωση αφ' ετέρου, ευρύτερων στρωμάτων, ιδιαίτερα μικροαστικών, δια μέσου των πελατειακών σχέσεων και πρακτικών, ήταν η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης. Χάρη στην ιδεολογία και πολιτική αυτή ο κυρίαρχος συνασπισμός εξουσίας εξασφάλιζε την απαιτούμενη, αριθμητι-

5. Βλ. συνέντευξη Παναγιώτη Κανελλόπουλου στην εφ. Ριζοσπάστης, 14 Ιουλίου 1985, σ. 5, όπου, επίσης, αναφέρει ότι ο ίδιος δεν έλαβε "μέρος σε καμιά συνωμοσία ή παραοικονομική ενέργεια" και ότι σε υπόμνημά του προς τον Κωνσταντίνο τον Ιανουάριο του 1966, διατύπωσε την απορία του "για τον τρόπο με τον οποίο έγινε η αποστασία". Ο ίδιος όμως κάλυψε πλήρως τις ενέργειες του Κωνσταντίνου όταν εκδηλώθηκε το παλατιανό πραξικόπημα, συνεπώς, όπως υπενθύμισε και ο ίδιος, στην συνέντευξή του αυτή, με την ομίλια του στην πλατεία Κλαυθμόνιος το Φεβρουάριο του 1965, όπου δήλωσε "ότι αν σημερινόταν διάσπαση της ΕΚ, η ΕΡΕ θα στήριζε εκείνους που θα τη διασπούσαν".

6. "Η διάνοξη, το χρήμα και η δύναμη", όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο Δημήτρης Λιβεράτος, "Το χρονικό του Ιουλίου 1965", Οκτώβρης 1965, στο Δ. Λιβεράτος και Γ. Καραμπελιάς, Ιούλης '65. Η έκρηξη. Εκδόσεις Κομμούνια, Αθήνα, 1985, σ. 20.

7. Βλ. Γ. Κάτσης, Η γέννηση του νεοφασισμού..., ο.π., σ. 224-225, όπου, επίσης, τονίζει ότι "η σειρά των νυχτερινών επιχειρήσεων είχε προσχεδιαστεί μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια, ενώ ακόμη υπήρχε η νόμιμη κυβέρνηση της Ενώσεως Κέντρου. Ορισμένες μάλιστα επιχειρήσεις αυτού του είδους έγιναν προτού Εξοπσία η κυβερνητική κρίση".

8. Για την απόπειρα αναπροσαρμογής του συνταγματικού και πολιτικού συστήματος που επιχειρήθηκε το 1963 όπως και για τα χαρακτηριστικά του σχεδίου αναθεώρησης του ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ήλ. Αποτοβουλου Μάνεση, "Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομομορφία", στο Η Ελλάδα σε εξέλιξη, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1986, σ. 26-27.

κά και κοινωνικά, βάση για να άρχει. Μία βάση, όμως, η οποία ήταν εξαιρετικά ασταθής, όχι μόνο λόγω της προοδευτικής θητείας ευρύτατων μαζών στα χρόνια της εθνικής λαϊκής αντίστασης, αλλά και εξαιτίας, κυρίως, των σοβαρών και κρίσιμων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων, που αντιμετώπιζε η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του '50 με κύριο χαρακτηριστικό τη μεγάλη εξαθλίωση, φτώχεια και καταπίεση των λαϊκών τάξεων και στρωμάτων.⁹

Οι συνθήκες αυτές διαμόρφωναν μία κατάσταση αστάθειας, η οποία, εν δυνάμει, περιέκλειε δυνατότητες ανατροπής του κυρίαρχου μετεμφυλιακού συνασπισμού εξουσίας. Συνεπώς η συνεχής επίκληση από τα κυβερνητικά και εξουσιαστικά μορφώματα του μετεμφυλιακού καθεστώτος της απειλής, που εγκυμονούσε ο "εσωτερικός εχθρός" και ο "από βορράν κίνδυνος", από κοινού με την πελατειακή πρακτική, εξασφάλιζαν τη συνοχή του κυρίαρχου μπλόκ εξουσίας όπως και τη συναίνεση ευρύτερων κοινωνικών ομάδων και στρωμάτων. Επειδή, όμως, η καταπιεστική και πελατειακή πολιτική και πρακτική του μετεμφυλιακού καθεστώτος δεν ήταν πάντοτε ικανή να εξασφαλίσει την ισορροπία του συστήματος το αποτέλεσμα, ήταν, συχνά να επικρατούν συνθήκες ανισορροπίας, που έθεταν σε κίνδυνο την εύθραυστη και αναγκαστική συναίνεση που επικρατούσε στο μετεμφυλιακό καθεστώς. Ένα καθεστώς που στηριζόταν στον πλήρη έλεγχο του κράτους όπως και στην κυρίαρχη θέση, που κατείχε ο στρατός στα πλαίσιά του ως εξουσιαστικό κέντρο. Καθεστώς που είχε έκδηλα τα χαρακτηριστικά του κράτους έκτακτης ανάγκης και του παρακράτους.

Η κοινωνική, όμως, αστάθεια συχνά προσλάμβανε απειλητικές διαστάσεις για την κυριαρχία του μετεμφυλιακού κατεστημένου. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα αποτελέσματα των εκλογών του 1956, το 25% που πέτυχε η ΕΔΑ στις εκλογές του 1958, τους μαζικούς αγώνες για αυτοδιάθεση-ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, αγώνες που προσέλαβαν σύντομα αντιιμπεριαλιστικό χαρακτήρα, τους αγώνες των σπουδαστών κ.ά.¹⁰ φαινόμενα, που πιστοποιούσαν ότι η ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων τάξεων και στρωμάτων στο σύστημα δεν ήταν εξασφαλισμένη. Έτσι δεν είναι τυχαίο ότι στις αρχές της δεκαετίας του '60 οι κυρίαρχες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις του μετεμφυλιακού καθεστώτος με επίκεντρο το παλάτι, το στρατό και την Ε.Ρ.Ε. για να ανακόψουν τη διαδικασία χειραφέτησης των κυριαρχούμενων τάξεων και να διατηρηθούν στην κυβερνητική εξουσία δεν δίστασαν να προχωρήσουν σε εκλογές βίας και νοθείας το 1961. Γεγονός, όμως, που οδήγησε, σε σύντομο χρονικό διάστημα, στη δυναμική και μαζική ενεργοποίηση της νεολαίας και του λαού. Ενεργοποίηση που ερχόταν να υποδηλώσει και να εκφράσει τις βαθύτερες αλλαγές που είχαν σημειωθεί και σημειώνονταν στους κόλπους της ελληνικής οικονομίας και οι οποίες προκαλούσαν ευρύτερες κοινωνικές και ταξικές διαφοροποιήσεις.

9. Για την εξαθλίωση και τη φτώχεια της ελληνικής κοινωνίας μετά την κατοχή και τον εμφύλιο βλ. Χριστόφορου Βερναρδάκη και Γιάννη Μαυρή, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1991, σ. 118-135. Ειδικότερα για το κλίμα του φόβου, που επηρέασε την αμέσως μεταπολεμική γενιά βλ. Βασίλης Κρεμμυδιάς, 'Η γενιά του φόβου', σφ. Το Θήμα, 8 Σεπτεμβρίου 1985.

10. Για τους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες της περιόδου 1949-1961, βλ. Χ. Βερναρδάκη και Γ. Μαυρή, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες...*, ο.π., σ. 138-150.

2. Οι Αλλαγές στους Κόλπους της Ελληνικής Οικονομίας και οι Κοινωνικοπολιτικές τους Επιπτώσεις.

Στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '60 η χώρα θα γνωρίσει μια γρήγορη οικονομική ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση. Την περίοδο 1960-1966 το Α.Ε.Π. αυξανόταν κατά 6,7 περίπου το χρόνο. Το 1960 η γεωργία συνέβαλε κατά 24,1% στη διαμόρφωση του Α.Ε.Π., οι υπηρεσίες κατά 47,6% και η βιομηχανία κατά 25,9%. Το 1970 η γεωργία περιορίστηκε στο 17,8%, οι υπηρεσίες παρέμειναν στα ίδια περίπου επίπεδα με 46,4% και ο δευτερογενής τομέας ανήλθε στο 33,1%. Αξίζει, επίσης, να επισημανθεί ότι το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού το οποίο απασχολούνταν στη γεωργία από 53,8%, που ήταν το 1961, έπεσε στο 40,5% το 1971. Το δε ποσοστό στο δευτερογενή τομέα από 19%, που ήταν το 1961 ανέβηκε στο 25% το 1971.¹¹ Έτσι στη δεκαετία του '60 η ελληνική οικονομία αρχίζει να εκσυγχρονίζεται με γρήγορους ρυθμούς σε αντίθεση με τη δεκαετία του '50 κατά την οποία η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής γινόταν με πιο αργούς ρυθμούς. Καθοριστικής σημασίας, όμως, φάση αποτέλεσε η δεκαετία 1957-1966 και ειδικότερα η περίοδος 1962-1966. Ο μέσος ρυθμός αύξησης του Α.Ε.Π., σε αγοραίες σταθερές τιμές, στην Ελλάδα, από τους υψηλότερους διεθνώς αυτά τα χρόνια, ήταν για τα διαστήματα 1957-1961 και 1962-1966 αντίστοιχα 6% και 7,2%.¹² Πιο συγκεκριμένα το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα, σε σταθερές τιμές του 1958, αυξήθηκε το 1963 κατά 9%, το 1964 κατά 8,7% και 7,3% το 1965.¹³

Οι διαφορετικοί ρυθμοί εξέλιξης των βασικών τομέων της οικονομίας προκάλεσαν σημαντικές μεταβολές στη διάρθρωση του Α.Ε.Π. κατά την περίοδο 1956-1966. Το αποτέλεσμα ήταν η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα να μειωθεί από 26,9% το 1956 σε 21,7% το 1966, ενώ η συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα αυξήθηκε από 21,5% σε 26,8% και της μεταποίησης ειδικότερα από 12,8% σε 15,2%. Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι οι μέσοι ρυθμοί αύξησης του εθνικού εισοδήματος, σε σταθερές τιμές 1970 των συντελεστών της παραγωγής, των βασικών τομέων της οικονομίας για τις πενταετίες 1957-1961 και 1962-1966 ήταν, αντίστοιχα, για τον πρωτογενή τομέα 4,7% και 2,9%, για το δευτερογενή τομέα (μεταποίηση και κατασκευές) 7,3% και 9,5% (για τη μεταποίηση 6,9% και 9,1% και για τις κατασκευές 11,1% και 6,8%) και για τον τομέα των υπηρεσιών 4,7% και 7,3%.¹⁴

Σημαντικό ρόλο στην αναπτυξιακή αυτή διαδικασία διαδραμάτισε το ξένο κεφάλαιο, όχι μόνο το αμερικάνικο αλλά και το ευρωπαϊκό, δημιουργώντας μεγάλες βιομηχανικές μονάδες. Η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου πραγματοποιήθηκε χάρη στους ευνοϊκούς

11. Σχετικά βλ. Αγγελου Ελεφάντη, Στον αστερισμό του λαϊκισμού, Εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991, σ. 18, όπου και σχετική αναφορά στις πηγές. Επίσης βλ. το ιδιαίτερα ενδιαφέρον άρθρο του Γιάννη Σαμαρά, "Σχετικά με το χαρακτηρισμό του σύγχρονου ελληνικού καπιταλισμού", π. Νέος Κόσμος, τεύχ. 10, 1971.

12. Για τα στοιχεία αυτά βλ. Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος (1928-1978), Εκδοση Τ.Ε., Αθήνα, 1978, σ. 495.

13. Βλ. Εκθεσις του Διοικητού της Τραπεζής της Ελλάδος έτους 1965, Εκδοση Τ.Ε., Αθήνα, 1966, σ. 34.

14. Βλ. Τα πρώτα πενήντα χρόνια ... ο.π., σ. 496, όπου, επίσης, επισημαίνεται, σ. 494, ότι: "Στη δεκαετία 1957-1966 δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις που επέτρεψαν ταχεία πρόοδο και στην επόμενη φάση, την επταετία της δικτατορίας. Από το 1967 ως το 1973 η ελληνική οικονομία τροφοδοτήθηκε από τη αμειωμένη επίδραση του έργου που είχε συντελεστεί με τη βεβαίωση τόσο της νομισματικής ισορροπίας όσο και της υποδομής για τη βιομηχανική ανάπτυξη".

όρους που του εξασφάλιζαν, κυρίως, οι νόμοι 2687/53 και 4171/61.¹⁵ Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι το ετήσιο ποσό των ξένων κεφαλαίων, που εισήχθησαν στην Ελλάδα, ανήλθε από 19,2 εκατομμύρια δολάρια το 1954 σε 639,3 εκατομμύρια δολάρια το 1971. Η συνολική εισροή ξένου κεφαλαίου στη χώρα μας κατά την περίοδο 1960-1974 ανήλθε σε 6,6 δισεκατομμύρια δολάρια.¹⁶ Η δε συνολική εκροή σε 2,2 δισεκατομμύρια δολάρια.

Παρά τη σημαντική, όμως, θέση που κατέλαβε το ξένο κεφάλαιο στα πλαίσια της ελληνικής οικονομίας, με το να φθάσει να ελέγχει πάνω από το 30% του επενδεδυμένου κεφαλαίου στη βιομηχανία και τις μεταφορές, δεν πρέπει να υποτιμάται η μεγάλη συσσώρευση που πραγματοποίησε το ντόπιο κεφάλαιο στη δεκαετία του '50 και του '60. Συσσώρευση, που επιτεύχθηκε με την αξιοποίηση του μετεμφυλιακού θεσμικού πλαισίου και κλίματος, που έδινε τη δυνατότητα στο ντόπιο κεφάλαιο να εκμεταλλεύεται τη φθηνή εργατική δύναμη, να φοροδιαφεύγει, να προστατεύεται δασμολογικά, να ιδιοποιείται κοινωνικούς πόρους και να περιορίζει τις διεκδικήσεις των εργατών και των εργαζομένων.¹⁷

Με την επιτάχυνση των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης στις αρχές της δεκαετίας του '60 θα σημειωθεί αξιόλογη αύξηση του αριθμού των μεταποιητικών μονάδων. Το αποτέλεσμα ήταν να σημειωθεί αξιοσημείωτη εκβιομηχάνιση της ελληνικής οικονομίας.¹⁸ Εκβιομηχάνιση, όμως, που επιτεύχθηκε σε ό,τι αφορά τις επενδύσεις μεγάλης κλίμακας, με βάση, κυρίως, την εισροή του ξένου κεφαλαίου¹⁹ ενώ το ελληνικό ιδιωτικό κεφάλαιο, που επέλεξε να μπει στη σφαίρα της βιομηχανικής παραγωγής προτίμησε να τοποθετηθεί στους παραδοσιακούς βιομηχανικούς κλάδους (τρόφιμα, υφαντουργία κ.ά.).²⁰

Ταυτόχρονα πραγματοποιήθηκε σημαντική αύξηση σε τοποθετήσεις κλάδων που απέφεραν γρήγορα και εύκολα κέρδη και στις οποίες παραδοσιακά δείχνει ιδιαίτερη προτίμηση το ντόπιο κεφάλαιο, όπως στη ναυτιλία, τον τουρισμό, τις εμπορικές και μεσιτικές δραστηριότητες.²¹

Τέλος, δεσπόζουσα θέση στην οικονομική δραστηριότητα είχε ο κλάδος των κατασκευών και ειδικότερα η κατασκευή κατοικιών, κυρίως, από ιδιώτες.²² Είναι ο κλάδος που θα απασχολήσει μεγάλο μέρος αγροτών που μετοικούσαν στα αστικά κέντρα, κατά κύριο λόγο στην περιοχή της πρωτεύουσας, με αυξανόμενους, συνεχώς, ρυθμούς.²³ Οι άσχημες

15. Για το κρίσιμο αυτό θέμα βλ. Δ. Μπενά, Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα, Εκδόσεις Παπαζήση, Β' έκδοση, Αθήνα, 1978, σ. 44-49, όπως και την ειδική έκδοση της Τράπεζας της Ελλάδας, Τα πρώτα πενήντα χρόνια ..., ο.π., σ. 413, όπου αναφέρεται: "Για να ολοκληρωθούν οι προϋποθέσεις που θα επέτρεπαν το ξεκίνημα μιας σοβαρής αναπτυξιακής προσπάθειας (...) καθιερώθηκε ειδικό νομοθετικό καθεστώς που παρείχε πλήρη προστασία, κατοχυρωμένη συνταγματικά, στα κεφάλαια που θα εισέρχον από το εξωτερικό για να επενδυθούν σε έργα ανάπτυξης. Ο νόμος 2687 της 31ης Οκτωβρίου 1953 Περί επενδύσεων και προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού, με συνταγματική ισχύ περιέλαβε τις γενικές διατάξεις-πυλώσεις" (Η πρώτη υπογράμμιση είναι δική μας).

16. Σχετικά βλ. Στέργιου Μπαμπανιάση και Κώστα Σούλα, Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυγμένων χωρών, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1976, σ. 132.

17. Βλ. Αγγελου Ελεφάντη, Στον αστερισμό ..., ο.π., σ. 19.

18. Βλ. επίσης Νίκου Μουζέλη, Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1978, σ. 55.

19. Σχετικά βλ. Δ. Μπενά, Η εισβολή ..., ο.π., σ. 58 επόμεν και Τάκη Τασσούπουλου, Ελληνική βιομηχανία. Μονοπωλιακή ανάπτυξη και συγκέντρωση της παραγωγής, Εκδόσεις Τύμφη, Αθήνα, 1979, σ. 51-53.

20. Βλ. Ν. Μουζέλη, Νεοελληνική κοινωνία ..., ο.π., σ. 54.

21. Για στοιχεία βλ. την ετήσια ειδική έκδοση του π. Επιλογής, Η ελληνική οικονομία σε αριθμούς, Εκδόσεις Electra Press, Αθήνα, 1980, σ. 110-119 και 160-169.

22. Στο ίδιο, σ. 147-153.

23. Για την εσωτερική μετανάστευση βλ. επίσης Νίκου Πολύζου, Δημογραφική πρόκληση: Υπογεννητικότητα και γήρανση στην Ελλάδα, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1981, σ. 55-67.

συνθήκες ζωής και εργασίας τους θα αποτελέσουν τη βάση δημιουργίας του μεγάλου κινήματος των οικοδομών, που μαζί με τους σπουδαστές, θα πρωτοστατήσουν τόσο στα κρίσιμα κοινωνικοπολιτικά γεγονότα της περιόδου 1961-1967 όσο και στους μαζικούς διεκδικητικούς και πολιτικούς αγώνες, που θα αναπτυχθούν.²⁴

Παρά την αξιοσημείωτη αυτή, όμως, οικονομική πρόοδο, η οποία επιδρούσε εκουχρονιστικά στην οικονομική δομή της χώρας, διευρύνοντας την παραγωγική της βάση, η ανεργία και η υποαπασχόληση του εργατικού δυναμικού παρέμεναν σε υψηλά επίπεδα προκαλώντας σοβαρές κοινωνικές εντάσεις. Το μεγάλο μεταναστευτικό, όμως, ρεύμα που σημειώθηκε στη δεκαετία του '50 και ιδιαίτερα του '60 προς το εξωτερικό²⁵ και κυρίως προς τη Δυτική Γερμανία θα λειτουργήσει για το μετεμφυλιακό καθεστώς ως ασφαλιστική δικλείδα. Το μεταναστευτικό αυτό ρεύμα, που αποτελούνταν από άτομα αγροτικής, κυρίως, προέλευσης, είχε σοβαρές επιπτώσεις.²⁶ Από τις επιπτώσεις αυτές, δύο κατέχουν ξεχωριστή θέση για το θέμα που εξετάζουμε. Η πρώτη αφορά την απορρόφηση των κοινωνικών εντάσεων που προκαλούσε η μετανάστευση. Και η δεύτερη σχετίζεται με τη μετατροπή άμεσα ατόμων αγροτικής, στο μεγαλύτερό τους μέρος, προέλευσης σε εργάτες στο εξωτερικό και στην προοπτική τους σε μικροαστούς στο εσωτερικό.²⁷ Φαινόμενο το οποίο συνέτεινε, αργότερα, στη διεύρυνση και ανασύνθεση του μικροαστικού κοινωνικού χώρου γεγονός που είχε, στη δεκαετία ιδιαίτερα του '80, άμεσες κοινωνικοπολιτικές επιπτώσεις.

Η κυρίαρχη, όμως, τάση στη δεκαετία του '50 και, ιδιαίτερα, του '60 ήταν η τάση της προλεταριοποίησης μεγάλων τμημάτων της αγροτικής και μικροαστικής τάξης όπως και της διαμόρφωσης μιας ευρύτερης μικροκεφαλαιοκρατικής κατηγορίας²⁸ στα πλαίσια της διεύρυνσης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, που προκαλούσε η ταχύρυθμη οικονομική ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση της χώρας.

Οι εξελίξεις αυτές θα οδηγήσουν σύντομα στη δημιουργία μιας σοβαρής αναντιστοιχίας ανάμεσα στις μετεμφυλιακές μορφές και πρακτικές άσκησης της εξουσίας και τη νέα οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα, που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στις

24. Για την έκταση και την ένταση της ανάπτυξης της λαϊκής πώλης και ιδιαίτερα για το απεργιακό κίνημα κατά την περίοδο 1964-1967 βλ. Παύλου Νεφελουδη, Στις πηγές της κακοδομίας: Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ. (1918-1968), Εκδόσεις Gutenberg, Γ' έκδοση, Αθήνα, 1974, σ. 355-356 και κυρίως, Χ. Βερνιρδάκη και Γ. Μαυρή, Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες... ο.π., σ. 150-166.

25. Στην περίοδο 1959-1965, που μας ενδιαφέρει το σύνολο των μεταναστών ανήλθε σε 537.154 άτομα και ως ποσοστό στο συνολικό πληθυσμό της χώρας σε 6,4%. Από το σύνολο αυτό των μεταναστών οι 245.277, δηλαδή το 45,7%, προήλθε από τη Μακεδονία (32,3%), την Ήπειρο (6,1%) και τη Θράκη (7,3%). Πρέπει να επισημανθεί σχετικά ότι, με βάση την απογραφή του 1961, ο πληθυσμός των τριών αυτών ακριτικών περιοχών ανερχόταν στο 31% του συνολικού πληθυσμού της χώρας και ειδικότερα 22,5% για τη Μακεδονία, 4,2% για την Ήπειρο και 4,2% για τη Θράκη. Επίσης ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της μετανάστευσης κατά τα έτη 1961-1965 ήταν 20,3% ενώ ο αντίστοιχος ρυθμός ήταν 36,6% για τη Μακεδονία, 61,6% για την Ήπειρο και 17,9% για τη Θράκη. Ειδικότερα παρατηρούμε ότι το μεταναστευτικό ρεύμα από το 1959 διογκούται συνεχώς για να φθάσει το 1965 τα 117.167 άτομα, αριθμός ο οποίος υπερβαίνει την ετήσια καθαρή φυσική αύξηση του πληθυσμού κατά 50% περίπου. Αναλυτικότερα στο διάστημα 1959-1964 ο ετήσιος αριθμός μεταναστών καθώς και ο ρυθμός μεταβολής τους είχαν ως εξής: 23.687 άτομα το 1959, 47.768 (+101,7%) το 1960, 58.837 (+23,2) το 1961, 84.054 (+42,8%) το 1962, 100.072 (+19,1%) το 1963, 105.569 (+5,5%) το 1964 και 117.167 (+11%) το 1965. Για τα στοιχεία αυτά βλ. Έκθεσις Διοικητού Τ.Ε. 1965, ο.π., σ. 38-39.

26. Επίσης βλ. Ν. Πολύζου, Δημογραφική πρόκληση, ο.π., σ. 41-50 και Μάρκου Νικολίνκου (επιμέλεια), Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα, Εκδόσεις Κάλδος, Αθήνα 1974.

27. Βλ. Κωνσταντίνου Τσουκαλά, Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 120-122.

28. Κοινωνική κατηγορία που στηρίζεται στη μικρή παραγωγή και ιδιοκτησία με ταυτόχρονη χρήση, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα, ξένης εργατικής δύναμης, εκτός της οικογενειακής. Φαινόμενο που εντάθηκε στη συνέχεια, με την επιστροφή κυρίως των μεταναστών, και περιλαμβάνει ευρύτατα τμήματα της επίσημης και αφανούς οικονομίας.

αρχές της δεκαετίας του '60. Αναντιστοιχία που θα εκδηλωθεί σύντομα, στο επίπεδο των κοινωνικών και πολιτικών συσχετισμών με τη διαμόρφωση, από τη μια, ενός ισχυρού μαζικού και δυναμικού κινήματος, το οποίο απαιτούσε ουσιαστικές αλλαγές και με την πρόκληση, από την άλλη, σοβαρών κραδασμών και αντιθέσεων στον κυρίαρχο συνασπισμό εξουσίας και τη δημιουργία διαφορετικών αντιλήψεων αντιμετώπισης της κρίσης, που προκαλούσε η αναντιστοιχία αυτή.

Στα πλαίσια των αντιθέσεων αυτών εγγράφεται και η προσπάθεια τροποποίησης του Συντάγματος του '52 με την κατάθεση από την Ε.Ρ.Ε., στις 21 Φεβρουαρίου 1963 των προτάσεων "βαθείας τομής" του Συντάγματος.²⁹ Σχέδιο αναθεώρησης του Συντάγματος που αποσκοπούσε στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και τον περιορισμό των λαϊκών ελευθεριών, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται απρόσκοπτα η ενίσχυση και επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων με βάση τις νέες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί εσωτερικά και εξωτερικά, ιδιαίτερα λόγω της σύνδεσης με την Ε.Ο.Κ. από το 1961. Ήταν μια προσπάθεια αναπροσαρμογής του θεσμικού και πολιτικού πλαισίου άσκησης της εξουσίας και διατήρησης της πρωτοβουλίας των κινήσεων από τον Κ. Καραμανλή και την Ε.Ρ.Ε.

Η κρίση όμως αντιπροσώπευσε που ξέσπασε με τις εκλογές βίας και νοθείας του 1961 και η δημιουργία ενός ισχυρού μαζικού κινήματος, που με τις εκδηλώσεις του υποδήλωνε την ύπαρξη μιας βαθύτερης λαϊκής δυναμικής και απαιτούσε ριζικότερες αλλαγές, δεν άφηναν περιθώρια πραγματοποίησης της συνταγματικής μεταρρύθμισης που επεδίωκε η κυβέρνηση Καραμανλή, με τη θεσμοποίηση και την επιβολή ενός σύγχρονου αυταρχικού κράτους και καθεστώτος.

3. Η Κρίση Αντιπροσώπευσε και η Προσωρινή Αποκατάστασή της.

Το παλάτι βλέποντας τη λαϊκή αντίθεση στα σχέδια της κυβέρνησης Καραμανλή, τα οποία σε περίπτωση που υλοποιούνταν θα περιόριζαν το ρόλο του αναφορικά με τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού και ειδικότερα του στρατού, θα αρχίσει να προσανατολίζεται περισσότερο σε λύσεις κεντροδεξιού χαρακτήρα, με την προϋπόθεση ότι θα ελέγχονταν από το ίδιο ώστε να μη θίγεται ο κεντρικός εξουσιαστικός του ρόλος. Λύσεις που, όπως πίστευε, θα το απάλλασαν από τον ανένδοτο αγώνα της Ε.Κ. και τις ευρύτερες και δυναμικές λαϊκές κινητοποιήσεις.³⁰

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούν οι προσπάθειες των ανακτόρων και του αμερικανικού παράγοντα για το σχηματισμό, μετά τις εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 1963, κυβέρνησης συνασπισμού Ε.Κ. - Ε.Ρ.Ε. Προσπάθεια που αποσκοπούσε στο να αποφευχθούν νέες εκλογές, τις οποίες ζητούσε ο Γεώργιος Παπανδρέου, όντας βέβαιος ότι αυτές θα έδιναν απόλυτη πλειοψηφία στο κόμμα του.³¹

29. Σχετικά βλ. Σπύρου Αναρδάτου, Από τον εμφύλιο στη χούντα (1961-1964), Τομ. Δ', Εκδόσεις Παπάζηση, Αθήνα, 1986, σ. 208-214 και Δημήτρη Χαράλαμπη, Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1985, σ. 126-130. Επίσης βλ. την ανάλυση του Νίκου Αλιβιζάτου, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, Εκδόσεις Θεμέλιο, Β' Έκδοση, Αθήνα, 1986, σ. 230-239 και 542-554.

30. Βλ. και Σπ. Αναρδάτου, Από τον εμφύλιο ..., Τομ. Δ', ο.π., σ. 279.

31. Στο ίδιο, σ. 305.

Για την καλύτερη, όμως, κατανόηση των γεγονότων τα οποία οδήγησαν στην κρίση των Ιουλιανών θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή ήταν, κυρίως, αποτέλεσμα της διαμόρφωσης και ανάπτυξης ενός ισχυρού και δυναμικού λαϊκού κινήματος το οποίο, αν και αυθόρμητο στο μεγαλύτερό του μέρος, ξεκινώντας από επιμέρους στόχους και κινητοποιήσεις κορυφώθηκε με κεντρικό αίτημα : Να φύγει η αντιλαϊκή κυβέρνηση Καραμανλή.³²

Είναι γνωστοί οι μεγαλειώδεις όσο και δύσκολοι αγώνες του ελληνικού λαού, με πυρήνα τους οικοδόμους και τους σπουδαστές, σε συνθήκες καταστολής και συχνά τρομοκρατίας, ιδιαίτερα στην επαρχία, που διαμόρφωσε και επέβαλε το μετεμφυλιακό καθεστώς και ειδικότερα τα δυναμικά εξουσιαστικά του κέντρα.

Στην αγωνιστική αυτή πορεία των κυριαρχούμενων τάξεων και στρωμάτων εντάσσονται οι αγώνες κατά των εκλογών βίας και νοθείας του 1961, οι αγώνες του 114 για την υπεράσπιση του Συντάγματος, του 15% για την Παιδεία, η δυναμική πάλη των οικοδόμων και των άλλων εργαζομένων για συνδικαλιστικές ελευθερίες, οι αγώνες των εργαζομένων μαθητών των νυχτερινών γυμνασίων και επαγγελματικών σχολών όπως και των υπομηχανικών, η πρώτη, απαγορευμένη, μαχητική πορεία ειρήνης στις 21 Απριλίου 1963, οι κινητοποιήσεις και οι μαζικές διαδηλώσεις με αφορμή τη δολοφονία και την κηδεία του βουλευτή της Αριστεράς Γρηγόρη Λαμπράκη το Μάιο του 1963.

Η λαϊκή δυναμική, που εκφράστηκε με τους αγώνες αυτούς, θα οδηγήσει στη συγκρότηση και ανάπτυξη ενός ισχυρότατου λαϊκού μαζικού κινήματος. Το κίνημα αυτό, παρά τις σοβαρές αδυναμίες των οργανωμένων προοδευτικών δυνάμεων και τις προσπάθειες καταστολής και αστυνόμευσης του από το μετεμφυλιακό καθεστώς της Δεξιάς και τα δυναμικά του ερείσματα, κρατικά και παρακρατικά, προέβαλε όλο και πιο απειλητικό για τις κατεστημένες δυνάμεις της άρχουσας τάξης.

Βασική απαίτηση του μαζικού λαϊκού κινήματος ήταν η ανατροπή του καραμανλικού καθεστώτος να μη συνοδευτεί μόνο από μια σειρά άμεσων και στοιχειωδών μεταρρυθμίσεων, αλλά, και αυτό ήταν το βασικότερο, από μια πολιτική ουσιαστικού εκδημοκρατισμού της δημόσιας ζωής και βαθύτερων αλλαγών όπως και από μια πολιτική διασφάλισης της εθνικής ανεξαρτησίας.

Ουσιαστικά επρόκειτο για ένα κίνημα, το οποίο, εκτός από μια ορισμένη ασάφεια που το χαρακτήριζε κυρίως ως προς τον προσανατολισμό και την ιδεολογία του, είχε βαθύ δημοκρατικό, προοδευτικό και αντιϊμπεριαλιστικό χαρακτήρα.

Αποφασιστικό ρόλο στην αφετηρία του κινήματος αυτού έπαιξε η Ε.Δ.Α. και ιδιαίτερα η νεολαία της.³³ Στην πορεία όμως των γεγονότων με το να αποφεύγει η ηγεσία της Ε.Δ.Α. να αναλαμβάνει τις απαραίτητες πρωτοβουλίες θα χάσει την πρωτοβουλία των

32. Σχετικά βλ. και Νίκου Καρα, "Το Κ.Κ.Ε. και η Ε.Δ.Α. στα χρόνια της δημοκρατικής αντίστασης 1950-1967", π. Κομμουνιστική Επιθεώρηση, Τεύχ. 1, (Γενάρης-Μάρτης 1973), σ. ΧΧΙ, όπου γράφει : "Είμαστε στην περίοδο όπου πια η θετία της Ε.Ρ.Ε., με τα δεινά που είχε συσσωρεύσει με τις παρανομίες που είχε κάνει, είχε εξεγείρει την αγανάκτηση των λαϊκών μαζών. Φτάνουμε στην περίοδο της κατάρρευσης του κύρους της Δεξιάς, όταν πια στην ημερησια διάταξη τίθεται το θέμα της ανατροπής της από την εξουσία (...). Σ' αυτό φτάσαμε μετά απ' όλη αυτή τη διαδικασία αναπτύξης του μαζικού κινήματος των λαϊκών αγώνων (...)."

33. Βλ. επίσης στο ίδιο, σ. ΧΧΙΙ.

κινήσεων από την Ε.Κ., που με επικεφαλής τον Γεώργιο Παπανδρέου θα ηγηθεί πολιτικά του αγώνα.

Με την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας από την Ε.Κ. θ' αρχίσει η εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού της προγράμματος. Ένα πρόγραμμα που, αν και συντηρητικό και περιορισμένης εμβέλειας, απέβλεπε στον εκσυγχρονισμό της χώρας έτσι ώστε το παραγωγικό της δυναμικό να γινόταν περισσότερο ανταγωνιστικό³⁴ εν όψει της προοπτικής της πλήρους ένταξής της στην Ε.Ο.Κ. Πρόγραμμα το οποίο αποσκοπούσε στη διαμόρφωση ενός νέου πλαισίου άσκησης της εξουσίας που θα στηριζόταν σε συναινετικές διαδικασίες σε αντίθεση με τη μετεμφυλιακή πρακτική άσκησης της εξουσίας που στηριζόταν σε διαδικασίες καταναγκαστικού τύπου. Μια πολιτική, που θα ασκούσε την ηγεμονία της άρχουσας τάξης, στηριζόμενη περισσότερο στην ιδεολογική αντιπαράθεση και πειθώ και θα εγκατέλειπε τις κατασταλτικές πρακτικές που απαιτούσε η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης. Πρακτικές και ιδεολογία που χρησιμοποιούσαν συστηματικά οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις και τα δυναμικά εξουσιαστικά κέντρα και σε πρώτη γραμμή ο στρατός.

Σύντομα, όμως, σαν συνέπεια της υφιστάμενης λαϊκής δυναμικής για βαθύτερες αλλαγές όπως και της άρνησης των κατεστημένων δυνάμεων να δεχθούν και αυτές τις περιορισμένες μεταρρυθμίσεις, που συνεπάγονταν ουσιαστικά μετατόπιση του κέντρου εξουσίας από τη μοναρχία και το στρατό στην κυβέρνηση, η πολιτική του Γεωργίου Παπανδρέου και της Ε.Κ. θα εμπλακεί σε μία αντιφατική διαδικασία,³⁵ την οποία, όπως απέδειξαν τα κατοπινά γεγονότα, δεν θα κατόρθωνε να υπερβεί. Η αντιφατική αυτή διαδικασία, η οποία αποτελεί το κλειδί, κατά τη γνώμη μας, για την κατανόηση της κρίσης νομιμοποίησης του καθεστώτος που ξέσπασε σε λίγο, είχε ως κύρια χαρακτηριστικά της:

- α) Την ενεργητική παρέμβαση των λαϊκών μαζών, οι οποίες σε κάθε προσπάθεια εφαρμογής των συντηρητικών μεταρρυθμιστικών μέτρων και πολιτικής, παρενέβαιναν δυναμικά ασκώντας σοβαρές πιέσεις για να διευρυνθούν τα όρια και το περιεχόμενό τους.
- β) Τις συνεχείς και κλιμακούμενες παρεμβάσεις των κυρίαρχων κατεστημένων δυνάμεων της άρχουσας τάξης και των ξένων που με πυρήνα τους τη μοναρχία, το στρατό, την Ε.Ρ.Ε. και τις Η.Π.Α., αντιδρούσαν σε κάθε μεταρρυθμιστικό μέτρο της κυβέρνησης.

Σε ό,τι αφορά το πρώτο χαρακτηριστικό της αντιφατικής αυτής διαδικασίας θα θέλαμε να επισημάνουμε, πιο συγκεκριμένα, ότι με τις διεκδικητικές, μαζικές συνήθως, παρεμβάσεις της νεολαίας και των κυριαρχούμενων τάξεων και στρωμάτων αναδεικνύονταν σε όλη τους την έκταση και βάθος τα πραγματικά προβλήματα της ελληνικής κοινω-

34. Σχετικά με την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης της Ε.Κ. σε διάλεξη που έδωσε στη Βόννη στις 29 Ιανουαρίου 1965, ο Ανδρέας Παπανδρέου, Μια νέα οικονομική πολιτική για την Ελλάδα, Αθήνα, 1965, σ. 11, αναφέρει: Έκ της Ελλάδας είχε κυριαρχήσει η άποψη - υποστηριζόμενη και προπαγανδίζόμενη από τας κυβερνήσεις της δεκαετίας 1950-1960 - ότι κοινωνική δικαιοσύνη εις την κατανομήν εισοδήματος και πλούτου δεν συμβάλλεται με ταχεία οικονομική ανάπτυξη, ότι η ταχεία ανάπτυξη θα έπρεπε να λάβη την προτεραιότητα και ότι συνεπώς, ζητήματα ανακατανομής του εισοδήματος θα έπρεπε να αναβληθούν δι' ευθετώτερον χρόνον εις το μέλλον. Η άποψη της παρουσίας κυβερνήσεως είναι ότι σημερινός της ασούτητος του εισοδήματος συμβάλλει και αποτελεί έναυσμα της αναπτύξεως, ότι είναι πιθανώτατα αναγκαία συνθήκη δι' έναν υψηλόν ρυθμόν αναπτύξεως εις το μέλλον. Εν απο τα κύρια εμπόδια εις την ανάπτυξην μιας βιομηχανικής θάσεως εις την Ελλάδα είναι η αδυναμία της εντοπίου αγοράς. Ενίσχυσις της εντοπίου αγοράς δια της καλύτερας κατανομής του εισοδήματος και του πλούτου, είναι κατά την γνώμην μας αναγκαία προϋπόθεσις δια την ανάπτυξην της βιομηχανίας η οποία με την σειράν της είναι προϋπόθεσις της συνεχούς αναπτύξεως και εξελίξεως. (Οι υπογραμμισμοί είναι δικές μας).

35. Βλ. επίσης Ηλία Νικολόπουλου, "Ίουλις και Ιουλιανό", π. Αγωνιστής, Τεύχ. 35, (Αυγούστος 1976), σ. 13-14.

νίας. Με τις λαϊκές αυτές παρεμβάσεις, και εδώ είναι το κρίσιμο σημείο, διαμορφωνόταν μια κοινωνική και πολιτική δυναμική η οποία απειλούσε και έθιγε τις θέσεις και τα συμφέροντα των κατεστημένων κέντρων εξουσίας. Δυναμική που όξυνε την κρίση του μετεμφυλιακού καθεστώτος και υπονόμει τις σχέσεις εξάρτησης που αυτό είχε διαμορφώσει από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια με την Αγγλία και από το 1947 με τις Η.Π.Α.

Είναι γνωστή, λ.χ., η αντιιμπεριαλιστική κατεύθυνση που πήραν οι αντιδράσεις των μαζών στις προσπάθειες διχοτόμησης της Κύπρου με βάση το σχέδιο Ατσεσον³⁶ ή οι μαζικοί αγώνες των σπουδαστών για τον εκδημοκρατισμό και την αναβάθμιση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης μ' αφορμή την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης της Ε.Κ.³⁷

Η κατάσταση άρχισε, όμως, να αποκτάει κρίσιμη διάσταση εξαιτίας των συνεχών και κλιμακούμενων παρεμβάσεων των κατεστημένων δυνάμεων του μετεμφυλιακού καθεστώτος που ήταν αντίθετες σε κάθε μεταρρυθμιστικό μέτρο και ιδιαίτερα σ' εκείνα που αποσκοπούσαν στον εκδημοκρατισμό του συστήματος διακυβέρνησης και τα οποία απειλούσαν με ανατροπή τις καθιερωμένες μετεμφυλιακές εξουσιαστικές μορφές και πρακτικές.

Η εγκληματική ενέργεια στο Γοργοπόταμο, τα σαμποτάζ στον Έβρο και τη Νιγρίτα, η υπονόμηση της δραχμής και της οικονομικής πολιτικής, η όξυνση του κυπριακού, οι διαγραφές σπουδαστών που πρωτοστατούσαν στους αγώνες για τον εκδημοκρατισμό και την αναβάθμιση των σπουδών στα Πανεπιστήμια, οι συνεχείς παρεμβάσεις του παλατιού σε θέματα ιεραρχίας και στελέχωσης του στρατού, οι πιέσεις του παλατιού και της Ε.Ρ.Ε. για τη λήψη μέτρων καταστολής και διάλυσης των οργανώσεων της αριστεράς και ειδικότερα της Δ.Ν.Λ. κ.ά. αποτελούσαν ενέργειες που εντάσσονταν, όπως αποδείχθηκε σύντομα, σ' ένα ευρύτερο σχέδιο που αποσκοπούσε στην αποσταθεροποίηση της πολιτικής κατάστασης στον ελλαδικό χώρο. Ένα σχέδιο που είχε ως κύριο στόχο του να παρεμποδίσει την καθιέρωση φιλελεύθερων και συναινετικών μορφών άσκησης της εξουσίας, οι οποίες υπαγορεύονταν από την οικονομική πρόοδο που είχε σημειωθεί και τους νέους συσχετισμούς ταξικής και πολιτικής δύναμης που είχαν προκύψει. Αναπροσαρμογή των τρόπων άσκησης της εξουσίας η οποία θα διευκόλυνε την εκσυγχρονιστική διαδικασία που είχε αρχίσει να συντελείται και η οποία προϋπέθετε την υπέρβαση των μετεμφυλιακών

36. Για το εθνικό θέμα της Κύπρου ο Νίκος Καράς "Το ΚΚΕ και η Ε.Δ.Α.", ο.π. σ. XVI, γράφει ορθά, ότι: "Το Κυπριακό πάντοτε σ' αυτά τα χρόνια αποτέλεσε έναν καταλύτη για το μαζικό κίνημα. Ήταν συνδεδεμένο μ' αυτό που λέμε, αγώνας για την κατάργηση της πολιτικής της υποτέλειας της χώρας μας, ήταν συνδεδεμένο με τα εθνικά συμφέροντα. Στο Κυπριακό υπήρχε πάντοτε μια αναπτυγμένη ευαισθησία των μαζών, που πολλές φορές ξεπερνούσε τις προβλέψεις και εκτιμήσεις του Κόμματος". Ο Κ. Τσουκαλάς, αναφερόμενος στις επιπτώσεις που είχε το κυπριακό στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις, υποστηρίζει ότι η άρνηση του πρωθυπουργού να υποχωρήσει στις ιδιαίτερα ισχυρές πιέσεις που του άσκησε ο πρόεδρος Τζόνσον στις αρχές Ιουνίου (1964) όταν είχε μεταβεί στην Ουάσινγκτον καθώς και η αποτυχία της "μικρής διάσκεψης κορυφής" για την επίλυση της νέας κρίσης του κυπριακού, επιτάχυναν τα γεγονότα που οδήγησαν στην κρίση των Ιουλιανών. Από τη στιγμή αυτή πολλοί ανώτεροι πράκτορες της CIA άρχισαν να επισκέπτονται την Αθήνα για να υπονομεύσουν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία του Γ. Παπανδρέου. Σχετικά βλ. Constantin Tsoucalas, La Grèce de l'indépendance aux colonels, Εκδόσεις F. Maspero, P.C.M., Paris 1970, σ. 173. Στοιχεία για την κυπριακή κρίση αυτής της περιόδου όπως και για τις ευρύτερες επιπτώσεις της βλ. Σπ. Λυαρόδου, Από τον εμφύλιο ... Τόμ. Δ', ο.π. σ. 352-368, 370-379 και 423-462. Ε.Ν. Τζελέπη, Το κυπριακό και οι συμμαχίες του, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1965, κυρίως σ. 148 επόμεν. και 246 επόμεν. Νίκου Ψυρούκη, Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1940-1967), Τόμ. Γ', Εκδόσεις Επικαιρότητα, Β' Έκδοση, σ. 260-264, 272-282 και 287-312.

37. Για τα θέματα αυτά βλ. Ηλ. Νικολόπουλου, "Ιούλης και Ιουλιανά", ο.π. σ. 13-14.

τρόπων άσκησης της εξουσίας που είχαν διαμορφωθεί και εδραιωθεί και οι οποίοι, ουσιαστικά, είχαν προσλάβει τα χαρακτηριστικά του κράτους έκτακτης ανάγκης.

4. Η Σύγκρουση και τα Μοιραία της Σφάλματα.

Στη διαδικασία αποσταθεροποίησης το σημαντικότερο ρόλο διαδραμάτισαν το παλάτι, ο στρατός και οι Η.Π.Α., συνεπικουρούμενοι, τουλάχιστον μέχρι την ανατροπή της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, άμεσα από την Ε.Ρ.Ε.³⁸ Η υπονομευτική αυτή δραστηριότητα επεκτάθηκε σύντομα και στους ίδιους τους κόλπους της ανομοιογενούς Ε.Κ. Είναι γνωστός ο ρόλος που έπαιξαν στη διαδικασία αυτή οι Γαρουφαλιάς, Νόβας, Κωστόπουλος, Τσιριμώκος, Στεφανόπουλος κ.ά.. Καθοριστικός στην αποσταθεροποιητική αυτή διαδικασία ήταν ο ρόλος του Κ. Μητσοτάκη και της ομάδας των βουλευτών που έλεγχε, όπως και του εκδότη της εφημερίδας "Ελευθερία" Π. Κόκκα που τον στήριζε.³⁹ Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι ο Κ. Μητσοτάκης, ένα μήνα πριν ξεσπάσει η κρίση συναντήθηκε με ανώτερο υπάλληλο των αμερικανικών υπηρεσιών.⁴⁰ Στη διαδικασία, όμως, της αποσταθεροποίησης συνέβαλε αποφασιστικά η ενδοτική και ανεκτική στάση της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου απέναντι στη μοναρχία, το στρατό και τον αμερικανικό παράγοντα. Υποχωρητικότητα που διευκόλυνε τη μεθοδική υπονομευτική τους δραστηριότητα και επηρέαζε καθοδικά την δημοτικότητα και του ίδιου.⁴¹ Ενδεικτικά επισημαίνονται οι απόπειρες παρεμπόδισης των διεκδικητικών κινητοποιήσεων των εργαζομένων, το κύττημα των απεργιών στο Λαύριο, ο τρόπος αντιμετώπισης της εγκληματικής ενέργειας στο Γοργοπόταμο, η παρεμπόδιση της πολιτικής δραστηριότητας των μαθητών, η απαγόρευση εκδηλώσεων υπέρ του αγωνιζόμενου λαού του Βιετνάμ, οι συλλήψεις και οι δίκες νέων που συμμετείχαν σε αυτές, η ανακοπή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και η μη επέκτασή της στα Πανεπιστήμια κ.ά.. Το μοιραίο, όμως, λάθος του Γ. Παπανδρέου ήταν η επιλογή του να δεχθεί, από τη στιγμή που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας, την πρωτοκαθεδρία των ανακτόρων στο καίριο ζήτημα του ελέγχου του στρατού.⁴² Η ευθύνη για την τοποθέτηση του Π. Γαρουφαλιά στο

38. Σχετικά ο Παν. Κανελλόπουλος σε συνέντευξή του στην εφ. Ριζοπάστης, ο.π. αναφέρει τα εξής χαρακτηριστικά: "Σε υπόμνημά μου προς τον Κωνσταντίνο τον Ιανουάριο του 1966, διετύπωσα την απορία μου για τον τρόπο με τον οποίο έγινε η αποστασία. Σ' αυτό το υπόμνημα αναφέρομαι και στην πλάνη στην οποία κι εγώ είχα παραιουρθεί ότι οι κομμουνιστές είχαν φέρει όπλα απ' έξω και τα αποθίβαζαν σε μυστικούς όρμους. Αυτά ανέφεραν σε εκθέσεις τους οι αρμόδιοι της Κ.Υ.Π. Ως το τέλος του 1965 ήμουν κι εγώ θύμα αυτών των ψευδών πληροφοριών. Μετά το Δεκέμβριο του 1965 διαπίστωσα ότι όχι μόνο δεν συνέβησαν αυτά, αλλά ότι λειτουργούσε κάποια συνωμοτική οργάνωση η οποία απέδλεπε στο να κλονίσει τη δημοκρατία και να προετοιμάσει τη δικτατορία".

39. Σχετικά βλ. τα στοιχεία και τις εκτιμήσεις που αναφέρει ο Φίλιππος Λάδης, Ιουλιανά 1965. 100 μέρες που συγκλονίσαν την Ελλάδα, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1985, σ. 27-29. Ο Ανδρέας Παπανδρέου, Η Δημοκρατία στο απόσπασμα, Εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα, 1974, σ. 258, τονίζει ότι: "Οι εγκέφαλοι που συνέλαβαν και οργάνωσαν το σχέδιο της συνωμοσίας ήταν ο Μητσοτάκης, ο Κόκκας κι ο Χοϊδάς. Επίσης βλ. Μ. Παπανδρέου, Εφιάλης ..., ο.π., σ. 125.

40. Βλ. J. Μεγναυδ, Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου του 1965, Μέρος Β', Εκδόσεις Μηάυρον, Β' έκδοση, σ. 59, όπως και τα στοιχεία που παραθέτει, σ. 58-60, σχετικά με το ρόλο των Η.Π.Α. στα Ιουλιανά.

41. Για το θέμα αυτό βλ. και Α. Παπανδρέου, Η Δημοκρατία ..., ο.π., σ. 259, όπου αναφέρει ότι η φθορά του Γ. Παπανδρέου ήταν άμεση συνέπεια των υποχωρήσεών του στις δυνάμεις του Κατεστημένου και των υπαχωρήσεών του κάτω από τις πιέσεις των Αμερικανών, του Παλατιού και της ιεραρχίας του στρατού".

42. Για το θέμα αυτό ο J. Μεγναυδ, Οι πολιτικές δυνάμεις ..., ο.π., σ. 61, υποστηρίζει, ορθά, ότι εάν θα πρέπει τελικά να καταλογισθεί στον Γ. Παπανδρέου "ένα θάουρ σε συνέπειες οφάλμα, είναι η στάση που υιοθέτησε αμέσως μετά τον εκλογικό του θρίαμβο του Φεβρουαρίου 1964, όταν δεν επεδίωξε, και ίσως ούτε καν θέλησε την απόδοση του ελέγχου της στρατιωτικής μηχανής στην υπεύθυνη κυβέρνηση της χώρας".

Υπουργείο Εθνικής Αμυνας είναι αποκλειστικά δική του. Οι αυταπάτες του ότι μπορούσε να πείσει το νεαρό μονάρχη να κινείται σε συνταγματικά πλαίσια με βάση την προσφιλή του ρήση "ο Βασιλεύς βασιλεύει και ο Λαός κυβερνά" δεν αποδείχθηκε μόνον πολιτικά αφέλης αλλά και ολέθρια για τις τύχες του ελληνικού λαού. Η διεκδίκηση της ανάληψης του Υπουργείου Εθνικής Αμυνας από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, όταν ήρθε στο προσκήνιο η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, και η αποκάλυψη από πλευράς του, στις 23 Φεβρουαρίου 1965 του σχεδίου Περικλής,⁴³ που πιστοποιούσε το προσχεδιασμένο των εκλογών bias και νοθείας του 1961, δεν ήρθαν μόνον καθυστερημένα αλλά και άκαιρα.⁴⁴

Από το σημείο αυτό και πέρα η ελληνική κοινωνία θα μπει σε μια κρίσιμη πορεία η οποία δεν θα κλείσει παρά μόνο με την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας.

Για την καλύτερη κατανόηση των γεγονότων που ακολούθησαν θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η Ε.Κ. ως κομματικός φορέας παρά τη συντηρητικότητά της, την αρχηγική της συγκρότηση και τους ισχυρούς δεσμούς της με τις κατεστημένες δυνάμεις δεν αποτελούσε εγγύηση, ιδιαίτερα μετά το θάνατο του Σοφοκλή Βενιζέλου ο οποίος είχε στενές σχέσεις με το παλάτι,⁴⁵ για τη διασφάλιση της κυριαρχίας των κατεστημένων μετεμφυλιακών κέντρων κοινωνικής και πολιτικής δύναμης. Και αυτό γιατί η Ε.Κ., ως κομματικός φορέας, ήταν επιρρεπής στις λαϊκές πιέσεις και απαιτήσεις. Ειδικότερα δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι στην εκλογική βάση της Ε.Κ., εξαιτίας και των σοβαρών σφαλμάτων της Αριστεράς, είχαν ουσπειρωθεί πλατιές λαϊκές μάζες που είχαν αριστερό προσανατολισμό, ενώ ένα μεγάλο τους τμήμα είχε περάσει από τις διαδικασίες και τις γραμμές της εθνικής λαϊκής αντίστασης στα χρόνια της κατοχής γεγονός το οποίο τις καθιστούσε ιδιαίτερα ώριμες και ικανές να παρεμβαίνουν πολιτικά και να κινητοποιούνται αγωνιστικά. Ταυτόχρονα η νεολαία έχοντας διαπαιδαγωγηθεί αγωνιστικά στους εθνικούς και κοινωνικοπολιτικούς αγώνες της τελευταίας περιόδου βρισκόταν σε εγρήγορη και πίεζε για ριζοσπαστικές λύσεις.

Η ευρύτερη αυτή λαϊκή και δυναμική ουσπείρωση είχε την αντανάκλασή της στο εσωτερικό της Ε.Κ. στα πλαίσια της οποίας πραγματοποιούνταν σοβαρές διαφοροποιήσεις με γρήγορους ρυθμούς. Διαφοροποιήσεις που οδήγησαν στη συγκρότηση μιας ισχυρής αριστερής πτέρυγας με εκφραστή της το γιο του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου. Μιας πτέρυγας που στην εξέλιξη των γεγονότων γινόταν όλο και πιο ριζοσπαστική. Ριζοσπαστικοποίηση, όμως, που είχε κυρίως προγραμματικό - διακηρυκτικό χαρακτήρα και λιγότερο οργανωτικές και πρακτικές προεκτάσεις. Αντίφαση η οποία ήταν και η αχίλλειος

43 Για το σχέδιο Περικλής βλ. Τ. Βουρνά, *Ιστορία...*, ο.π., σ. 221-224.

44 Επίσης βλ. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις...*, Μέρος Β', ο.π., σ. 60, όπου επισημαίνει ότι "ο Γ. Παπανδρέου διέπραξε την κρίσιμη εκείνη ώρα σφάλματα τακτικής τα οποία τον παρέδωκαν στην παγίδα που είχαν στήσει οι πολιτικοί αντιπαλοί του".

45 Σχετικά βλ. και τη συνέντευξη του Ανδρέα Παπανδρέου στην εφ. *Τα Νέα* στις 15 Ιουλίου 1985, σ. 13.

πτέρνα αυτής της τάσης.⁴⁶ Η ριζοσπαστικοποιούμενη αυτή Κεντροαριστερά σύντομα, μαζί με την Αριστερά, θα γίνουν ο προνομιακός στόχος των κατεστημένων μετεμφυλιακών δυνάμεων με αποκορύφωμα τις μεθοδεύσεις τους στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και τις προσπάθειές τους για διάλυση της Δ.Ν.Λ.

5. Η Κρίση Νομιμοποίησης της Αστικής Εξουσίας και η Στάση των Μαζών.

Με το παλατιανό πραξικόπημα οι άρχουσες δυνάμεις του μετεμφυλιακού καθεστώτος θα περάσουν σε μετωπική επίθεση παρεμποδίζοντας με τον τρόπο αυτό την ανάληψη του Υπουργείου Εθνικής Αμυνας από τον ίδιο τον πρωθυπουργό. Δυστυχώς, όμως, ο Γ. Παπανδρέου δεχόμενος να παραιτηθεί θα διαπράξει κορυφαίο λάθος, τις συνέπειες του οποίου δεν θα πληρώσει μόνον η παράταξη του αλλά το σύνολο του ελληνικού λαού. Το κορυφαίο αυτό λάθος του Γ. Παπανδρέου, το σοβαρότερο της πολιτικής του σταδιοδρομίας, θα δώσει τη δυνατότητα στο παλάτι να προχωρήσει στην εφαρμογή των σχεδίων του αμέσως.

Η ουσιαστική, όμως, αντίδραση και αντίσταση στη μετωπική και μεθοδευμένη επίθεση των κατεστημένων κέντρων εξουσίας θα προέλθει από τις λαϊκές μάζες που θα αντιδράσουν άμεσα με πρωτοφανείς σε μαζικότητα και μαχητικότητα διαδηλώσεις. Διαδηλώσεις που θα κρατήσουν πάνω από 70 ημέρες⁴⁷ και θα δημιουργήσουν σοβαρά εμπόδια στην υλοποίηση των σχεδίων του μετεμφυλιακού κατεστημένου.

Σε μία από τις μαζικές αυτές αγωνιστικές κινητοποιήσεις, στις 21 Ιουλίου 1965, θα δολοφονηθεί το στέλεχος του νεολαιίστικου αριστερού κινήματος Σωτήρης Πέτρουλας.⁴⁸

Οι συνθήκες γενικής πολιτικής κρίσης που διαμορφώθηκαν στη χώρα και ειδικότερα η παλαιϊκή δημοκρατική αντίσταση κατά του μοναρχικού πραξικοπήματος επιτάχυναν

46. Αποτέλεσμα της αντίρασης αυτής ήταν τα ριζοσπαστικοποιούμενα λόγω των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών συνθηκών, λαϊκά και μικροαστικά στρώματα να εκφράζονται, σε ικανοποιητικό βαθμό, στο διακηρυκτικό επίπεδο, όπως δείχνει άλλωστε η απήχηση που είχαν τα συνθήματα και η δημοτικότητα του Α. Παπανδρέου. Ταυτόχρονα όμως, η ριζοσπαστικοποίηση αυτή απορροφούν, σε μεγάλο βαθμό, στο πρακτικό επίπεδο, από μικρά, συνήθως, αποτελέσματα. Το χαρακτηριστικό αυτό της ριζοσπαστικότητας στις διακηρύξεις και της συντηρητικότητας στην πράξη θα αποτελέσει ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά, και ίσως το κυριότερο, του φαινομένου του λαϊκισμού που θα αναπτυχθεί αργότερα. Πάντως σε ό,τι αφορά τα συνθήματα και τις θέσεις της Κεντροαριστεράς, εκείνη την περίοδο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι αυτές ήταν κάπως πιο προχωρημένες στο πολιτικό επίπεδο σ' αντίθεση με τις θέσεις της στο οικονομικό επίπεδο, που ήταν σαφώς πιο συντηρητικές. Σχετικά βλ. Ανδρέα Παπανδρέου, Μια νέα οικονομική πολιτική..., ο.π.

47. Για το χρονικό της επέμβασης των μαζών και την αντίστασή τους στο παλατιανό πραξικόπημα βλ. Δ. Λιβεράτου, "Το χρονικό του Ιουλίου 1965", ο.π., σ. 20 επόμενα.

48. Λεπτομέρειες για τη ζωή, την προσωπικότητα, τη δράση, την προβληματική και την οργανωτική ένταξη του Σωτήρη Πέτρουλα βλ.: Αφιέρωμα στο Σωτήρη Πέτρουλα, Εκδόσεις Πανοπουδαστική Δημοκρατική Κίνηση "Σωτήρης Πέτρουλας", Αθήνα, 1965. Ηλία Νικολόπουλου, "Δέκα χρόνια από τη δολοφονία του αγωνιστή Σωτήρη Πέτρουλα", π. Αγωνιστής, Τεύχ. 16 (Ιούλιος 1975), σ. 19-21. Μάκη Παπούλια, "Αναφορά στη μνήμη του Σωτήρη Πέτρουλα", εφ. Η Αυγή, 20 Ιουλίου 1975, σ. 3 και 10. Τσιός ήταν, τι πίστευε ο Σωτήρης Πέτρουλας, Σκιαγραφία από ένα φίλο και συναγωνιστή του", εφ. Τετράδιο, Ιούλιος-Αύγουστος 1975, σ. 11 (Τα στοιχεία δόθηκαν από τον Ηλία Νικολόπουλο και η απόδοση τους έγινε από τους Δημ. Γκιώνη, Φώντα Λάδη και Λήδα Μοσχονά). Επίσης βλ. Γιώργου Χατζόπουλου, "Εφτά γράμματα του Σωτήρη Πέτρουλα", π. Αντί, Τεύχ. 209 (Ιούνιος 1982), σ. 23-25, όπως και τις αποφάσεις του Κ.Σ. της Δ.Ν.Λ.Αμπράκη και της Συνδιάσκεψης της Οργάνωσης της Δ.Ν.Λ.Αμπράκη της Α.Σ.Ο.Ε.Ε. για την περίπτωση του Σωτήρη Πέτρουλα και του Μάκη Παπούλια στο ίδιο, σ. 26-27. Επισημαίνεται σχετικά ότι την περίοδο της δολοφονίας του ο Σωτήρης Πέτρουλας προβληματιζόταν μαζί με άλλους συντρόφους και συναγωνιστές του, εξ αιτίας της αδέξιας στρατηγικής και τακτικής όπως και του μη δημοκρατικού τρόπου λειτουργίας της Ε.Δ.Α. και της Δ.Ν.Λ., πάνω στους τρόπους εμφάνισης ενός νέου φορέα της Αριστεράς που θα συνδεόταν, με βάση τη μαρξιστική θεωρία και μεθοδολογία και την πλούσια εμπειρία, θετική και αρνητική, του λαϊκού μας κινήματος, στην υπέρβαση της κρίσης του. Τις παραμονές της δολοφονίας του οι σχετικοί προβληματισμοί είχαν καταλήξει στην ανάγκη έκδοσης θεωρητικού και πολιτικού περιοδικού όπως και στην αναγκαιότητα δημιουργίας αριστερής πολιτικής κίνησης.

τις διαφοροποιήσεις που είχαν αρχίσει να σημειώνονται, ήδη, στα πλαίσια της Ε.Κ. και της Ε.Δ.Α. Κύριο χαρακτηριστικό των διαφοροποιήσεων αυτών ήταν η ακόμη μεγαλύτερη ριζοσπαστικοποίηση των αριστερών τάσεων και πτερύγων στο χώρο του Κέντρου και της Αριστεράς.

Στην Ε.Κ. ενισχύθηκαν οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στην κεντροδεξιά και κεντροαριστερή της πτέρυγα.⁴⁹ Στην Αριστερά εντάθηκαν οι προβληματισμοί, οι αναζητήσεις, οι διαφωνίες. Οι διαφοροποιήσεις αυτές, ιδιαίτερα έντονες στα πλαίσια της Νεολαίας της Ε.Δ.Α. αρχικά και αργότερα στη Δ.Ν.Λ., επιταχύνθηκαν και άρχισαν να αποκτούν τη μορφή της πολιτικής και οργανωτικής ρήξης.⁵⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι σε μια περίοδο έντονων κοινωνικών και πολιτικών αγώνων η Αριστερά στη χώρα μας θα χάσει την ευκαιρία να αναπροσαρμοστεί και να αναπροσανατολιστεί σε πιο ριζοσπαστικές κατευθύνσεις, γεγονός που θα της επέτρεπε να εκφράσει με επιτυχία τα συμφέροντα των κυριαρχούμενων

49. Για το θέμα αυτό ο Ανδρέας Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία ...*, ο.π., σ. 270-272, γράφει ότι ήταν ολοφάνερο πως η Ένωση Κέντρου - και μετά την εξέδο της από το καθατήριο του καλοκαιριού του 1965 - περιείχε στους κόλπους της στοιχεία που εννοούσαν το Κατεστημένο. Μας ήταν αδύνατο να λημονήσουμε πως η λύση Στεφανόπουλου είχε μαγειρευτεί άμεσα από το Λαμπράκη και πως η ομάδα των βουλευτών, που επηρεάζονταν άμεσα από το Λαμπράκη, αποτελούσε το ένα τέταρτο περίπου της κοινοβουλευτικής δύναμης της Ένωσης Κέντρου. Θα μπορούσε λοιπόν άνετα να κτυπήσει και πάλι ο Λαμπράκης όταν θα το καλούσαν οι περιστάσεις. Κατά κάποιο τρόπο η ομάδα αυτή αποτελούσε το τελευταίο υπόλειμμα των πλοκάμων του Κατεστημένου στις τάξεις μας. Αυτή ακριβώς η γνώση οδήγησε στο σχηματισμό - στην αρχή ανεπαίσθητα, αργότερα φανερά - της Κεντροδεξιάς και της Κεντροαριστεράς μέσα στην Ένωση Κέντρου, μετά την κάθαρση των αποστασίων, το καλοκαίρι του 1965 (...) Για τον πατέρα μου ολ' αυτά αντιπροσώπευαν μια νέα κατάσταση πραγμάτων. Χωρίς αμφιβολία, εβίλαβε σαν ήρωας από την Ιουλιανή κρίση και ο λαός του το αναγνώριζε αυτό απόλυτα. Όμως ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν αρχηγός ολόκληρης της Ένωσης Κέντρου, όχι μονάχα της Κεντροαριστεράς. Δεν ήθελε να προεδρεύσει στη διάλυση του κόμματός του, μια διάλυση που θα ήταν αναστόφικτη αν η ομάδα Λαμπράκη συγκρουόταν ανοικτά με την ομάδα Ανδρέα Παπανδρέου. Υποπευδόμενος πως ο Λαμπράκης θα κτυπούσε μόλις τον δινόταν η ευκαιρία, ήταν πρόθυμος - ενώ εγώ δεν ήμουν - να κάμει συμβιβασμούς προκειμένου να αναβληθεί μια τέτοια αναμέτρηση'.

50. Οι ρήξεις αυτές άρχισαν να εκδηλώνονται από τα τέλη κυρίως του 1963 και θα προετοιμαστούν και από ζυμώσεις και διαφοροποιήσεις που είχαν συντελεστεί, ιδιαίτερα στη σπουδάζουσα της Ν.Ε.Δ.Α., από το 1961 και μετά. Ο Γιώργος Χατζόπουλος, διευθυντής-αρχινοτάκης της Πανεπιστημιακής '1957-1962 και μέλος του Γραφείου Σπουδάζουσας της Ν.Ε.Δ.Α. 1958-1961, αναφέρει σε συνέντευξή του, στο π. Σχολιαστής, 1987, σχετικά ότι: "Την περίοδο του εκλογικού πραξικοπήματος του '61 και με την ανάπτυξη του σπουδαστικού αγωνιστικού κινήματος δεν μας αρκούσε πια η λεγkaliστική πολιτική της ηγεσίας της αριστεράς. Η δική μας μετεμφυλιακή γενιά δεν κοιβαίτοσε την ήττα και τις αναστολές της προηγούμενης. Η αντικαταμονική πάλη και ο κυπριακός αγώνας μας βοήθησαν να ξεκαθαρίσουμε την κατάσταση. Η επανάσταση στην Κούβα μας έλυσε τα χέρια, μας απελευθέρωσε". Περὶ τα τέλη του 1963 θα ιδρυθεί η κίνηση αντιποικιακής αλληλεγγύης Φίλοι Νέων Χωρών και θα κυκλοφορήσει το περιοδικό της Δελτίο Φίλων Νέων Χωρών. Το φθινόπωρο του 1964 ιδρύεται η πολιτική κίνηση γύρω από το περιοδικό Αναγέννηση και με έκφραση στον σπουδαστικό χώρο αργότερα την Π.Π.Σ.Π. Την ημέρα της κηδείας του Σωτήρη Πέτρουλα, στις 23 Ιουλίου 1965 το πρωί, κυκλοφορεί και μοιράζεται στο χώρο μπροστά στη Μητρόπολη η ιδρυτική διακήρυξη της Πανεπιστημιακής Δημοκρατικής Κίνησης "Σωτήρης Πέτρουλας". Η ΠΑΝΔΗΚ. συγκροτήθηκε από στελέχη του φοιτητικού κινήματος ανένταχτους αγωνιστές και, κυρίως, από μέλη της πολιτικής και οργανωτικής συσπειρώσης στο κεντρικό όργανο της οποίας συμμετείχε ο Σωτήρης Πέτρουλας πριν διαπονηθεί. Μέλη άλλωστε της πολιτικής και οργανωτικής αυτής συσπειρώσης, στην οποία τα μέλη της είχαν δώσει τότε προσωρινά το προσωπικό Οργάνωση της Σ.Ο.Σ.Υ.Ν. (από το Σοσιαλιστική Συνειδητοποίηση, που αποτελούσε βασικό στοιχείο της στρατηγικής της, στρατηγική της αντικαπιταλιστικής-σοσιαλιστικής συνειδητοποίησης, όπως χαρακτηριζόταν) είχαν πρωτοστατήσει και συμμετείχαν, μαζί με τον ιστορικό Νίκο Ψυρούκη και άλλους ανένταχτους αγωνιστές της Αριστεράς στην ίδρυση, λειτουργία και δράση της κίνησης Φ.Ν.Χ. Η ΠΑΝΔΗΚ. αυτοδιαλύθηκε ένα χρόνο, περίπου, μετά την ίδρυση της, εξαιτίας των σοβαρών εσωτερικών αντιθέσεων που ξεσπάσαν κυρίως στους κόλπους της Σ.Ο.Σ.Υ.Ν. Αντιθέσεις που οδήγησαν σύντομα στο να αποχωρήσουν, βαθμιαία, τα πιο πολιτικοποιημένα και με μαζική παρουσία και δράση μέλη της επαναστατικής αυτής νεολαιιστικής οργάνωσης (στην οργάνωση αυτή συμμετείχαν, βασικά, οικοδόμοι, φοιτητές και μαθητές, εργαζόμενοι στο συντριπτικό τους μέρος, και σε μικρότερο ποσοστό βιομηχανικοί εργάτες, τεχνίτες και υπάλληλοι). Τα μέλη της οργάνωσης αυτής, ηλικίας 17 έως 25 ετών, που οι ρίζες δημιουργίας της βρίσκονται αποκλειστικά στις εσωτερικές εξελίξεις του ελληνικού λαϊκού κινήματος, εδράσαν, πρωτότυπα και ουσιαστικά, στο διάστημα 1962-1966, με αποκροφύωμα τη συμμετοχή τους στα Ιουλιανά, όπου πρωτοστάτησαν στις μεγάλες μαζικές και δυναμικές λαϊκές κινητοποιήσεις της περιόδου αυτής. Σχετικά θλ. και Κατερίνα Σαν-Μαρτίν, *Λαμπράκηδες. Ιστορία μιας γενιάς*. Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα, 1984, σ. 195-201, όπου, όμως, σε ότι αφορά την ΠΑΝΔΗΚ. και την Οργάνωση της Σ.Ο.Σ.Υ.Ν., υπάρχουν αρκετές ανακρίβειες.

τάξεων και στρωμάτων. Δυστυχώς η ιδεολογικοπολιτική συγκρότηση και ο τρόπος λειτουργίας της Ε.Δ.Α. και της Δ.Ν.Λ. δεν έδιναν τη δυνατότητα σύνθεσης των διαφορετικών απόψεων. Αξίζει να επισημανθεί σχετικά ότι η ηγεσία της Ε.Δ.Α. και της Δ.Ν.Λ. ποτέ δεν επιδίωξε να λάβει σοβαρά υπόψη τις απόψεις της μαχόμενης οργανωμένης βάσης της, ιδιαίτερα πολιτικοποιημένης και αξιόλογης από άποψη προβληματισμού εκείνα τα χρόνια. Αντίθετα μόνιμη επιδίωξή της ήταν η επιβολή, σ' αυτήν, των δικών της απόψεων και θέσεων. Το αποτέλεσμα ήταν να υπάρξει ένα συνεχές φυλλορρόημα των οργανωμένων μελών της Ε.Δ.Α. και ιδιαίτερα της Δ.Ν.Λ., φυλλορρόημα που αφορούσε τα πιο ενεργά, πολιτικοποιημένα και στρατευμένα μέλη τους.⁵¹

Στην επιτάχυνση των διαφοροποιήσεων αυτών συνέτεινε καθοριστικά ο τρόπος που καθοδηγήθηκε από την ηγεσία του Κέντρου και της Αριστεράς η παλαική δημοκρατική αντίσταση κατά του βασιλικού πραξικοπήματος, μια αντίσταση που είχε ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό της την έντονη τάση των μαζών για αντιπαράθεση και σύγκρουση με τις δυνάμεις που προκάλεσαν και στήριξαν το μοναρχικό πραξικόπημα. Είναι γνωστές σχετικά οι μαζικές και δυναμικές διαδηλώσεις στις διαδοχικές προσπάθειες "σαλαμοποίησης" της Ε.Κ. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο αναφορικά με τις διαθέσεις των μαζών, ότι όταν προβλήθηκε το σύνθημα "ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ" οι λαϊκές μάζες το έκαναν αμέσως κτήμα τους και το ανέδειξαν σε κορυφαίο σύνθημα της πάλης τους, δείχνοντας με τον τρόπο αυτό ότι είχαν συνειδητοποιήσει το βάθος και την ουσία της σύγκρουσης με τις κυρίαρχες δυνάμεις του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Ετσι παρά τις προσπάθειες των καθοδηγητικών ομάδων της Ε.Κ. και της Ε.Δ.Α. το σύνθημα "ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ" γενικεύθηκε όπως και η εκλαικευμένη εκδοχή του "Δε σε θέλει ο Λαός παρ' τη μάνα σου και μπρός".⁵²

Παράλληλα οι ίδιες οι λαϊκές μάζες με τη στάση τους επανειλημμένα κατέδειξαν την αντίθεση τους στην τακτική της αναχαίτισης και της περιστολής των λαϊκών κινητοποιήσεων, που προσπαθούσαν να επιβάλουν οι κυρίαρχες καθοδηγητικές ομάδες τόσο του Κέντρου όσο και της Αριστεράς, τακτική, που απέβλεπε στη χρησιμοποίηση των λαϊκών κινητοποιήσεων ως μέσου άσκησης πίεσης στο παλάτι ώστε, αυτό, να δεχθεί τη διεξαγωγή εκλογών, αυταπάτη που δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί ούτε αργότερα παρά τους συμβιβασμούς και τις σοβαρές υποχωρήσεις που έγιναν από το Γ. Παπανδρέου απέναντι

51. Επίσης βλ. Ηλ. Νικολόπουλου, "Ιούλιος και Ιουλιανό", ο.π., σ. 13 και 15 και του ίδιου, "Δέκα χρόνια από τη δολοφονία του αγωνιστή Σωτήρη Πέτρουλα", ο.π., σ. 20 και 21. Ακόμη για το οργανωτικό κλίμα και τις πρακτικές της ηγεσίας της Ε.Δ.Α. και της Δ.Ν.Λ. βλ. "Ο άλλος μύθος για τον Σωτήρη Πέτρουλα και οι αγώνες της γενιάς του 114", π. Αντί, Τεύχ. 209 (Ιούνιος 1982), σ. 22 όπως και ο. 23-27, που έχουμε προαναφέρει. Ειδικότερα σε ότι αφορά τις διαφωνίες που είχαν αναφύει στα πλαίσια του κλειστού ηγετικού πυρήνα της Ε.Δ.Α. και του Κ.Κ.Ε., ανάμεσα στα στελέχη του εσωτερικού και του εξωτερικού, και οι οποίες είχαν, σχεδόν τελείως, διαφορετικό προβληματισμό από αυτών που αναπτυσσόταν από τα στελέχη και τα μέλη των οργανώσεων της Ν.Ε.Δ. Α. και Δ.Ν.Λ., βλ. ενδεικτικά τα όσα αναφέρονται χαρακτηριστικά οι Αντώνης Μπριλάκης. Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα. Ιστορική διαδρομή, κρίση, προοπτικές. Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1980, σ. 136-147 και Γρηγόρης Φοράκος, Μαρτυρίες και στοχασμοί (1941-1991). Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα, 1993, σ. 143-168.

52. Αξίζει να επισημανθεί ότι στην κηδεία του Σωτήρη Πέτρουλα, που μαζί με την κήθοδο του Γ. Παπανδρέου από το Κασσίρι αποτελούν τις δύο κορυφαίες, από πλευράς μαζικότητας, εκδηλώσεις (ήταν της τάξης των εκατοντάδων χιλιάδων), τα πιο προχωρημένα συνθήματα που κυριάρχησαν ("Δημοψήφισμα", "ο Στρατός με το Λαό", "Εκδίκηση", "Έξω οι αμερικάνοι" κ.ά.) είχαν καθαρά αντικαθεστωτικό χαρακτήρα, γεγονός που δείχνει, μαζί με τις δυναμικές κινητοποιήσεις που επακολούθησαν τις επόμενες ημέρες, ότι η δυναμική που είχε διαμορφωθεί την περίοδο αυτή εμπεριείχε το επαναστατικό στοιχείο και δεν εξαντλούνταν, απλά και μόνο, στην επιβολή και κατοχύρωση της λαϊκής επιμηγορίας Για τη δολοφονία και την κηδεία του Σωτήρη Πέτρουλα βλ. Ηλία Νικολόπουλου, "Αφιέρωμα στο Σωτήρη Πέτρουλα", π. Αγωνιστής, Τεύχ. 35 (Αύγουστος 1976), σ. 16-18 όπως και Δ. Λιβεράτου, "Το χρονικό του Ιουλίου 1965", ο.π., σ. 25-27.

στο παλάτι και τη Δεξιά. Είναι γνωστή η συμφωνία⁵³ ανάμεσα στον Γ. Παπανδρέου και Παν. Κανελλόπουλο, με τη συγκατάθεση του βασιλιά, για την ανατροπή της κυβέρνησης Στεφανόπουλου και το σχηματισμό κυβέρνησης με πρωθυπουργό τον Ι. Παρασκευόπουλο και την υποχρέωση να προχωρήσει, μέσα σε έξι μήνες, στη διεξαγωγή εκλογών πριν το τέλος Μαΐου 1967. Την παλατιανή κυβέρνηση Παρασκευόπουλου⁵⁴ ψήφισε τελικά, παρά τις διαφωνίες του, και ο Α. Παπανδρέου και η ομάδα του η οποία αριθμούσε τουλάχιστον 40 βουλευτές.⁵⁵ Έτσι όμως ο Α. Παπανδρέου και η ισχυρή ομάδα του παρά την αντίθεσή τους με τους χειρισμούς του Γ. Παπανδρέου τον στήριξαν συμβάλλοντας και αυτοί στην αδιέξοδη πορεία που είχε δρομολογηθεί. Με δεδομένο ότι ο Γ. Παπανδρέου και η μη ριζοσπαστική πτέρυγα της Ε.Κ. δεν ήταν διατεθειμένοι να συγκρουστούν με τα μετεμφυλιακά κέντρα εξουσίας και το καθεστώς της εξάρτησης, μια διάσπαση εκείνη τη στιγμή της Ε.Κ. θα έδινε τη δυνατότητα να διαμορφωθεί ένας ριζοσπαστικός κεντροαριστερός φορέας που θα συνέβαλε μαζί με την Αριστερά στη διαμόρφωση ενός ισχυρού ριζοσπαστικού αντιπολιτευτικού πόλου, που δεν θα συμμετείχε μεν στη διαχείριση της κυβερνητικής εξουσίας αλλά θα ασκούσε σημαντική και προωθητική κοινωνικοπολιτική επίδραση. Ταυτόχρονα μια τέτοια διάσπαση θα άφηνε ανοιχτό το δρόμο για την υλοποίηση των κεντροδεξιών σεναρίων αντιμετώπισης της κρίσης, γεγονός που θα επέτρεπε, πιθανότατα, μια διέξοδο από την κρίση, διέξοδο, που δεν εγγυόταν ο δρόμος ο οποίος επιλέχθηκε, τελικά, διότι διατηρούσε τη δυναμική που περιέκλειαν οι συσχετισμοί δύναμης που είχαν διαμορφωθεί με ενωμένη την Ε.Κ.

Στην κατεύθυνση, όμως, ενός ευρύτερου συμβιβασμού με τις κατεστημένες μετεμφυλιακές δυνάμεις είχε προσανατολιστεί και η ηγεσία της Ε.Δ.Α. αναλαμβάνοντας σχετικές πρωτοβουλίες⁵⁶ και οι οποίες αποκορυφώθηκαν με τη γνωστή συμβιβαστική της πρόταση των πέντε σημείων.⁵⁷

Οι υποχωρήσεις και οι συμβιβασμοί, όμως, αυτοί δεν κατόρθωσαν να αποτρέψουν τα δραματικά γεγονότα που επακολούθησαν για τον απλούστατο λόγο ότι δεν μπορούσαν να σπάσουν το φαύλο κύκλο του αδιεξόδου που είχε διαμορφωθεί. Και αυτό γιατί ήταν σαφές ότι όσο παρέμενε η δυναμική των Ιουλιανών γεγονότων εκλογές δεν μπορούσαν να γίνουν διότι θα οδηγούσαν σε περιφανή νίκη της Ε.Κ., νίκη η οποία όχι μόνο δεν θα ήρε τις

53. Για το ιστορικό της συμφωνίας και το κείμενο του μνημονίου βλ. Σπ. Αναρδάτος, Από τον εμφύλιο... Τομ. Ε', σ.π. σ. 376-381.

54. Ο Α. Παπανδρέου, Η Δημοκρατία... σ.π. σ. 293, γράφει σχετικά ότι: "Η σύνθεση της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου δημιούργησε νέες σοβαρές υποψίες στο λαό. Την αποτελούσαν ασήμαντοι, αφανείς άνθρωποι με σκοτεινό παρελθόν, που προέρχονταν από τους κύκλους του Παλατιού και της οικονομικής ολιγαρχίας, το δημοσιοϋπαλληλικό κλάδο και το δικαστικό σώμα. Όλοι - με μια μονάχα εξαίρεση - ήταν αφοσκωμένα, τυφλά όργανα της Δεξιάς, αποτελώντας μια χωρίς σπονδυλική στήλη, άδουλη κυβέρνηση οι πράξεις της οποίας θ' αντανακλούσαν τις επιθυμίες και τα σχέδια του παρακράτους της Δεξιάς, των σωμάτων ασφαλείας και του <ξένου παράγοντα>. Ακόμα κι' ο πατέρας μου δεν μπορούσε να κρύψει την ανησυχία του σε βαθμό που χαρακτήρισε τα πρόσωπα που απάρτιζαν την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου <εμπιστός μεροληπτικά>. Στις αραίες συναντήσεις μας (η επίδραση της ενδοκομματικής μου επανάστασης κράτησε για πολύν καιρό) το παραδεχόταν αυτό. Είχε μετανιώσει που δεν ήταν περισσότερο οδιαλλεκτος απέναντι του βασιλιά. Αλλά ήταν πια αργά".

55. Σχετικά βλ. στο ίδιο, σ.π. σ. 282-293, όπου υποστηρίζει, σ. 293, ότι η απόφαση του αυτή ήταν ορθή.

56. Σχετικά βλ. και Θανάση Διαμαντόπουλο, Κώστας Μητσοστάκης, Πολιτική βιογραφία, Τομ. Β', Εκδόσεις Παπαζήση, χ.χ. σ. 286-290.

57. Για τα πέντε σημεία των προτάσεων της Ε.Δ.Α. βλ. Σπ. Αναρδάτος, Από τον Εμφύλιο... Τομ. Ε', σ.π. σ. 325.

αιτίες που οδήγησαν στην κρίση των Ιουλιανών, αλλά θα διαμόρφωνε ακόμη πιο ευνοϊκούς όρους για την αντιμετώπιση των κατεστημένων μετεμφυλιακών εξουσιαστικών κέντρων.

Αντίθετα, πρέπει να επισημανθεί ότι στο βαθμό που οι λαϊκές μάζες βρίσκονταν σε κινητοποίηση και η παρουσία τους, στο πολιτικό προσκήνιο, ήταν έντονη, η υλοποίηση των σχεδίων της μοναρχίας, του στρατού και του αμερικανικού παράγοντα για την επιβολή ανώμαλων λύσεων δεν ήταν δυνατή. Δεν είναι, άλλωστε, καθόλου τυχαίο ότι η στρατιωτική δικτατορία επιβλήθηκε σε μια στιγμή που όλοι πίστευαν ότι, μετά τους σοβαρούς συμβιβασμούς και υποχωρήσεις που είχαν γίνει, η χώρα βάδιζε σε εκλογές, που θα την έβγαζαν από τη γενική πολιτική κρίση.

Οι δύο παράλληλες κινήσεις για την επιβολή δικτατορίας τόσο από την πλευρά της χούντας των στρατηγών, που βρίσκονταν σε άμεση σύνδεση με το παλάτι, και οι οποίοι προσανατολιζόνταν να δράσουν ανάλογα με τα αποτελέσματα των εκλογών της 28ης Μαΐου 1967, όσο και από τη χούντα των συνταγματαρχών, που ήταν σε άμεση σχέση κι επαφή με τις μυστικές υπηρεσίες των Η.Π.Α., δείχνουν με τον πιο παραστατικό, αλλά ταυτόχρονα, και τον πιο τραγικό τρόπο το αδιέξοδο στο οποίο οδήγησαν η τακτική και η πολιτική που ακολούθησαν οι ηγεσίες του Κέντρου και της Αριστεράς. Αδιέξοδο, που καταδειχνει ότι οι ηγεσίες αυτές δεν είχαν αντιληφθεί τη δυναμική που έκρυβε το λαϊκό μαζικό κίνημα⁵⁸ και τα γεγονότα των Ιουλιανών σε αντίθεση με τα μετεμφυλιακά εξουσιαστικά κέντρα που, όπως έδειξαν τα γεγονότα, είχαν συνειδητοποιήσει τους κινδύνους που υπέκρυπτε για τα συμφέροντά τους η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί και ιδιαίτερα η δυναμική της Λαϊκής δυναμική που ήταν βέβαιο ότι θα εκδηλωνόταν σε μεγαλύτερη έκταση και βάθος με τη διεξαγωγή των εκλογών στις 28 Μαΐου 1967.

Με βάση τα δεδομένα αυτά οι ηγεμονικές δυνάμεις του μετεμφυλιακού καθεστώτος, φοβούμενες τη δυναμική του λαϊκού κινήματος, όχι μόνο δεν ήταν διατεθειμένες να ανεχθούν αμφισβήτηση της κυριαρχίας τους αλλά δεν ήταν διατεθειμένες να δεχθούν, ακόμη, και τη χάραξη μιας άλλης πολιτικής, σε αστικά πλαίσια, που θα στηριζόταν σε ένα συντηρητικό πρόγραμμα εκσυγχρονισμού των δομών και των θεσμών της ελληνικής κοινωνίας και θα διαμόρφωνε πιο ανεκτές σχέσεις εξάρτησης με τις Η.Π.Α. και το ΝΑΤΟ, στηριζόμενη, κυρίως, στην προοπτική ένταξης της χώρας στην Ε.Ο.Κ. Συντηρητική μεταρρύθμιση που θα αναπροσάρμοζε τις μορφές άσκησης της εξουσίας στην κατεύθυνση, περισσότερο, των συναινετικών διαδικασιών, με στόχο την εξασφάλιση μεγαλύτερης κοινωνικής συνοχής.⁵⁹

58. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι το κίνημα αυτό, αυθόρμητο σε σημαντικό βαθμό, είχε την ικανότητα να παρεμβαίνει στις κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες και εξελίξεις με ριζοσπαστικό τρόπο, διαμορφώνοντας μια δυναμική που δεν επέτρεπε στο κυρίαρχο μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας και τον αμερικάνικο παράγοντα να προωθούν, τουλάχιστον ευκολα, τους στόχους και την πολιτική τους. Η δυναμική αυτή, έκφραση των ταξικών αντιθέσεων και ανταγωνισμών όπως και της οξυνομένης κοινωνικοπολιτικής πάλης, προσλάμβανε, συχνά, τη μορφή της αντιπαράθεσης και της σύγκρουσης σαν συνέπεια της ουσωφρευσης τεράστιων προβλημάτων σε όλα τα επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας, που προενοούσαν οι δομές και οι λειτουργίες του μετεμφυλιακού καθεστώτος και της απαίτησης για ουσιαστικές αλλαγές, που θα οδήγούσαν σε υπέρβαση του καθεστώτος αυτού. Στην ουσία επρόκειτο για μια δυναμική που απειλούσε τα συμφέροντά και τις θέσεις του μετεμφυλιακού καθεστώτος και των δυνάμεών της οποίες αυτό εκπροσωπούσε και που μπορούσε να δημιουργήσει απρόβλεπτες εξελίξεις.

59. Σχετικά με το πρόβλημα της κοινωνικής συνοχής και το πρόβλημα του εκσυγχρονιστικού και μεταρρυθμιστικού πράττειν βλ. Κοσμά Ψυχοπίδη, "Ο Adam Smith και η κριτική της πολιτικής οικονομίας" π. Αξιολογικά, Τεύχ. 1 (Νοέμβριος 1990), σ. 26.

Την κυριότερη, συνεπώς, αιτία, η οποία αποτελεί και το βασικό κρίκο για την κατανοηση της πορείας που οδήγησε στα Ιουλιανά, πρέπει να την αναζητήσουμε στην κρίση των μετεμφυλιακών μορφών και πρακτικών άσκησης της εξουσίας, την οποία προκαλούσαν οι πραγματοποιούμενες με σχετικά γρήγορους ρυθμούς κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις και οι οποίες απαιτούσαν σοβαρές αλλαγές σε όλα τα επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας, και ιδιαίτερα στους τρόπους άσκησης της αστικής εξουσίας, λόγω των μεγάλων αλλαγών που είχαν επέλθει στους ταξικούς συσχετισμούς. Αλλαγές στους συσχετισμούς των κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων, οι οποίες οδήγησαν σε κρίση το συνασπισμό των κυρίαρχων τάξεων και ταυτόχρονα στη δημιουργία ενός ισχυρού λαϊκού μαζικού κινήματος που απαιτούσε ουσιαστικές αλλαγές και εκδημοκρατισμό. Ενός κινήματος, βαθιά πολιτικοποιημένου, το οποίο απειλούσε άμεσα τα δυναμικά ερείσματα του μετεμφυλιακού καθεστώτος και δεν επέτρεπε στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό και το ΝΑΤΟ να χρησιμοποιούν ανεμπόδιστα τον ευαίσθητο και μεγάλης στρατηγικής σημασίας, για τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις τους, ελληνικό και κυπριακό χώρο.⁶⁰

Με βάση τα δεδομένα αυτά, και ιδιαίτερα τα αδιέξοδα που δημιουργήθηκαν από την άρνηση του Κωνσταντίνου να δεχθεί τη διεξαγωγή εκλογών, προκύπτει ότι η παραίτηση του Γ. Παπανδρέου από την πρωθυπουργία αποτέλεσε κορυφαίο σφάλμα.⁶¹ Το σφάλμα αυτό είχε σοβαρότατες συνέπειες γιατί επέτρεψε στις κυρίαρχες δυνάμεις του μετεμφυλιακού κατεστημένου να προχωρήσουν στην εφαρμογή των σχεδίων τους, σχεδίων που αποσκοπούσαν στην ανακοπή των αλλαγών που συντελούνταν και οι οποίες υπονόμειαν τις κυρίαρχες εξουσιαστικές του θέσεις.

Είναι αυτονόητο ότι η μη παραίτηση του Γ. Παπανδρέου, παρά την πρόκληση του βασιλιά, θα έθετε αυτόματα καθεστωτικό ζήτημα, τοποθετώντας το πρόβλημα της πολιτικής κρίσης στην πραγματική της βάση και διάσταση. Με την παραμονή του Γ. Παπανδρέου και της ΕΚ στη διακυβέρνηση της χώρας,⁶² τη βέβαιη υποστήριξη της Ε.Δ.Α. και με δεδομένη την ενεργητική και αποφασιστική παρέμβαση των μαζών δεν υπήρχαν μόνον οι δυνατότητες να αποκρουστεί η επίθεση των μετεμφυλιακών εξουσιαστικών κέντρων, αλλά και να δημιουργηθεί μια νέα δυναμική, η οποία μπορούσε να ανοίξει το δρόμο για έναν ουσιαστικό εκδημοκρατισμό και εκουγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας σε, σαφώς, προοδευτική κατεύθυνση. Ο Γ. Παπανδρέου, όμως, δέσμιος του διμέτρωπου αγώνα, της συντηρητικότητάς του και του δέους του μπροστά στη δυναμική, που θα προκαλούσε η παρέμβαση των μαζών στις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις και στη διαδικασία της σύγκρουσης, προτίμησε να παραιτηθεί και να μη συγκρουστεί με το παλάτι, από κυβερνητικές θέσεις, διατηρώ-

60. Βλ. και Ηλ. Νικολόπουλου, "Ιούλης και Ιουλιανά", ο.π., σ. 12 και 13.

61. Για το θέμα της παραίτησης του Γ. Παπανδρέου ο Παν. Κανελλόπουλος σε συνέντευξη του στην εφ. Ριχτσπάσσης, ο.π., αναφέρει ότι: "Ο Γ. Παπανδρέου ήθελε ν' αποφύγει μια εξέλιξη που θα ήταν άγνωστη η έκβασή της". Ο δε Ανδρέας Παπανδρέου, Η Δημοκρατία... ο.π., σ. 272, γράφει σχετικά με τον πατέρα του ότι: "Δεν πίστευε πως διαβέταμε τη δύναμη να νικήσουμε το Κατεστημένο σε κατά μέτωπο αντιμετώπιση και διατηρούσε ακόμα ελπίδες πως το Κατεστημένο θα αναγνώριζε πως, επι τέλους, δεν ήμασταν τόσο επικίνδυνοι όσο μας θεωρούσε".

62. Υπάρχουν στοιχεία ότι έγιναν προτάσεις στον Γ. Παπανδρέου, από στρατιωτικούς να τον υποστηρίξουν στη σύγκρουση του με το παλάτι. Προτάσεις τις οποίες ο Γ. Παπανδρέου δεν αποδέχθηκε. Σχετικά βλ. Γ. Κάτρη, Η γέννηση του νεοφασισμού... ο.π., σ. 226, όπως και Φ. Λαός, Ιουλιανά 1965... ο.π., σ. 27. Είναι δεδομένο ότι τη στιγμή που έρπασε η Ιουλιανή κρίση ο στρατός δεν μπορούσε να προχωρήσει στην εγκαθίδρυση δικτατορίας γιατί οι συσχετισμοί δύναμης δεν ευνοούσαν ένα τέτοιο εγχείρημα, αλλά και γιατί δεν ήταν, ακόμη, κατάλληλα προετοιμασμένος.

ντας με τον τρόπο αυτό την πρωτοβουλία των κινήσεων,⁶³ γεγονός που δεν θα επέτρεπε στο μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας και συμφερόντων να προχωρήσει στην εφαρμογή των μοιραίων σχεδίων του. Έτσι χάθηκε μια μοναδική ιστορική ευκαιρία για να αποφευχθεί, αφ' ενός, μια πορεία που θα κατέληγε στην επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας και να προχωρήσει, αφ' ετέρου, η ελληνική κοινωνία σε βαθύτερες και ουσιαστικότερες αλλαγές σε μια περίοδο, που οι συσχετισμοί των δυνάμεων ήταν περισσότερο ευνοϊκοί για τις κυριαρχούμενες τάξεις απ' ό,τι μετά την κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας, οπότε την πρωτοβουλία των κινήσεων είχαν, σχεδόν αποκλειστικά, οι εκπρόσωποι και οι φορείς των κυρίαρχων τάξεων.

63. Ο Άθαν. Σπανίδης, Πως αυτοκαταλύθηκε η Δημοκρατία του 1944, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1981, σ. 44, παρατηρεί ότι με την παραίτηση του Γ. Παπανδρέου " η πρωτοβουλία περιήχεται στον Βασιλέα και την ρυθμιστική του εξουσία".